https://doi.org/10.54809/jkss.vi2.220

گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

ئاستەنگە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکانی پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان

سمیع صابر صدیق

کۆلێژی زانستە سیاسییەکان - زانکۆی سەلاحەدین

samihsabr9@gmail.com

پ ی د ئەمین فەرەج شەریف

کۆلێژی زانستە سیاسییەکان - زانکۆی سەلاحەدین

aminfaraj75@gmail.com

پوختە

نەتەوەسازیی پرۆسەی یەکانگیریی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و کەلتووریی تاکەکانی کۆمەڵگەییە لە چوارچێوەی نەتەوەیەکی دیاریکراو، ئەمەش وایکردووە ئەم پرۆسە گشتگیر و فرە رەهەندە رووبەرووی چەندین ئاستەنگی جۆراوجۆر ببێتەوە. لەم توێژینەوەیەدا، تیشک خراوەتەسەر ئاستەنگە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکانیی پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان، بە پشتبەستن بە میتۆدی چۆنیەتی (Qualitative) گەڕانەوە بۆ هەڵوێست و سیاسەتەکانیی نوخبەی فەرمانڕەوا و دامەزراوەکانی هەرێمی کوردستان. بۆیە پرسیاری سەرەکیی بریتییە لە ئایا ئاستەنگە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکانیی پرۆسەی نەتەوەسازیی چین لە هەرێمی کوردستان؟ بۆ وەڵامی ئەو پرسیارە ناوەڕۆکی توێژینەوە باس لە ململانێ حیزبییەکان و شەڕی ناوخۆیی نێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتیمانیی کوردستان ئەکات، هەروەها نەبوونی سیاسەتێکیی گشتگیریی نەتەوەیی و نیشتیمانیی لە پێناو جەستەیەکی یەکگرتوو بۆ نەتەوە هەتا ئەگات بە درووسبوونی دوو ئیدارەیی تەواو جیاواز لە یەکتر، هێزێکی نا نیشتیمانیی و دابەشبوو بە سەر حیزبەکان، هەروەها باس لە نەبوونی زمانی یەکگرتوو و پەیڕەوکردنی سیاسەتیی دوو دیالێکتی (کرمانجی ژووروو و ناوەڕاست) ئەکات، کەلتووری خێڵ و لاوازی کۆمەڵگەیی مەدەنیی بووەتە هۆکاری پەرتەوازەیی نەتەوە، هەروەها زاڵ بوونی زمان و کەلتووریی بیانیی لە ناوەندەکانی خوێندنی تایبەت وەک ئاستەنگی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان ئەکات. دەرئەنجامی ئاستەنگەکان شوناس و کەلتووریی هاوبەش و جەستەی نەتەوە رووبەرووی دابەشبوون و لەیەکتردابڕانێکی قوڵی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی کردۆتەوە. بۆیە بە ئامانجی سەرکەوتنی پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان، پێویستە، کوردستان وەک یەکەیەکی سیاسیی یەکگرتوو پارێزگاریی لێ بکرێت دوور لە هەر سیمایەکی دوو ئیدارەیی، هەروەها بە دامەزراوەییکردن و بە نیشتیمانییکردنیی هێزە چەکدارەکان و درووستکردنی زمانی یەکگرتوو (ستاندارد)، لەگەڵ ئەوەشدا ناوەندەکانی خوێندنی تایبەت ناچاربکرێن بە برەودانی زیاتر بە کەلتوور و زمانی کوردییی لە چالاکیی و پرۆگرامەکانیی خوێندنیان.

کلیلە وشەکان: نەتەوەسازیی، ئاستەنگی سیاسیی، ئاستەنگی کۆمەڵایەتیی، دابەشبوونی نەتەوە، یەکانگیریی.

Recieved: 31/10/2022
Accepted: 11/1/2022

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەكیی

نەتەوەسازیی پرۆسەیەكی ئاڵۆز و گرینگی دونیای مۆدێرنە، هەروەها سیاسەتی هەنگاونان و بونیادنانی خاڵی هاوبەش و لە یەكتر نزیككردنەوەی جیاوازییە (ئایینیی و ئیتنیكیی و مەزهەبیی) ەكانی نێوان هاوڵاتیانی یەك كۆمەڵگەیە، لە چوارچێوەی بنەماكانی هاوڵاتیبوون و بە دیموكراسییكردن و شوناسی نیشتیمانیی و یەكانگیریی سیاسیی و كۆمەڵایەتیی و دامەزراوەی نیشتیمانیی، بۆ ئەوەی تاك هەست بە ئەندازەیەكی پێویست بكات لە هاوبەشیكردن و بەرجەستەبوونی ماف و خولیا و ئامانجەكانی. بۆیە دەوڵەتان لە ترسی دابەشبوون و لە یەكتر دابڕانی پێكهاتە جیاجیاكانی نێو كۆمەڵگە و كۆكردنەوەیان لە چوارچێوەی نەتەوەیەكی یەكگرتوو و خاوەن شوناسی هاوبەش، سیاسەتیی نەتەوەسازیی پەیڕەو ئەكەن، بەڵام لە پرۆسەی نەتەوەسازیی دا هەر دەوڵەتێك ڕووبەڕووی ئاستەنگی سیاسیی و كۆمەڵایەتیی جۆراوجۆر ئەبێتەوە.

لەم چوارچێوەیە دا، هەرێمی كوردستان وەك هەرێمێكی فیدراڵی دانپیانراو، خاوەنی كۆمەڵگەییەكی فرەیی لە ئایین و نەتەوە، هەروەها كۆمەڵگەییەكی دابەشبوو بە سەر چەندین ئینتیماییی لاوەكیی حیزبیی و خێڵەكیی. ئەم دابەشبوونە هەرێمی كوردستان ناچار بە پەیڕەوكردنی سیاسەتی نەتەوەسازیی ئەكات، لەپێناو ئاوێزانكردنی جیاوازییەكانی كۆمەڵگە، لە چوارچێوەیی نەتەوەیەكی یەكگرتوو و خاوەن شوناسی هاوبەش، لە ڕێگەی بەرجەستەكردنی مافەكانی تاك و، ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو ئاستەنگیە سیاسییی و كۆمەڵایەتییانەی كە پرۆسەی نەتەوەسازیی دواخستووە.

گرنگی توێژینەوە ڕوونكردنەوەی چەمك و تیۆرەكانی نەتەوەسازییە وەكوو پرۆسەی گواستنەوە لە شوناسی لاوەكیی و لۆكاڵیی بۆ بونیادنانی شوناسی گشتگیریی نەتەوەیی و نیشتمانیی، هەروەها تیشك خستنەسەر ئەو ئاستەنگە سیاسیی كۆمەڵایەتییەكانە كە بەربەستن لە بەردەم پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی كوردستان.

ئامانج لەم توێژینەوەیە ڕوونكردنەوە و تیشك خستنەسەر ئاستەنگە سیاسیی كۆمەڵایەتییەكانی پرۆسەی نەتەوەسازییە لە هەرێمی كوردستان.

پرسیاری سەرەكی توێژینەوە لە وەدا خۆیی ئەنوێنێت، ئەو ئاستەنگە سیاسیی و كۆمەڵایەتیانە چین كە ڕووبەڕووی پرۆسەی نەتەوەسازیی بوونەتەوە لە هەرێمی كوردستان؟

ئەم توێژینەوەیە گریمانەی ئەوە ئەكات، ململانێی قوڵی حیزب بە گشتیی و حیزبە فەرمانڕەواكانی هەرێمی كوردستان بە تایبەتیی، دروستبوونی دوو ئیدارەیی و دابەشبوونی نەتەوە لە نێوان هەولێر و سلێمانی، كاریگەریی ڕاستەوخۆی جێهێشتووە بە سەر نەتەوە و نەتەوەسازیی لە هەرێمی كوردستان، بە جۆرێك ئەم كاریگەرییە تەنها لە ڕەهەندە سیاسیی و كۆمەڵایەتییەكەی نەوەستاوە، بەڵكو ڕەهەندەكانی تریشی گرتۆتەوە. بۆیە گریمانەی ئەوە ئەكەین، سیاسەتی نوخبەی فەرمانڕەوا لە نێو حیزبە فەرمانڕەواكان، سەرچاوەی ئاستەنگە سیاسیی و كۆمەڵایەتییەكانی پرۆسەی نەتەوەسازیی بن لە هەرێمی كوردستان.

میتۆدی بەكارهاتوو لەم توێژینەوەیە دا، میتۆدی چۆنیەتیی (Qualitative)یە، ئەویش بە پشتبەستن بە شیكاریی بۆ هەڵوێست و سیاسەتەكانی نوخبەی فەرمانڕەوا و دامەزراوەكان لە هەرێمی كوردستان لە بارەی ئەو ئاستەنگانەی خراونەتەڕوو لەم توێژینەوەیە دا، لەگەڵ بەكارهێنانی چەندین داتا و زانیاریی، كە بەشی زۆری ئەو داتایانە لە دەستی دووە وەرگیراون. دواتر بەرمەبنای هەڵوێست و سیاسەتەكان و داتاكان بەمەبەستی

شیکردنەوەی واقیعی پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان، میتۆدی لێکۆڵینەوەی دۆخ (منهج دراسة حالة) بەکارهاتووە.

ناوەڕۆکی توێژینەوە:

ناوەڕۆکی ئەم توێژینەوەیە لە سێ بەش پێکدێت. بەشی یەکەم وەک چوارچێوەیەکی تیۆری باس لە هەردوو تیۆری ئەرنست گێلنەر و ئەنتۆنی دی سمیس ئەکات. بەشی دووەم و سێیەم چوارچێوەی پراکتیکی توێژینەوەکەیە. بەشی دووەم ئاستەنگە سیاسییەکانی نەتەوەسازیی ئەخاتەڕوو، کە سێ باس لە خۆدەگرێت، باسی یەکەم باس لە نەبوونی دەوڵەت ئەکات وەک ئاستەنگ و هەڕەشە بە سەر نەتەوە و دابەشبوونی نەتەوە. باسی دووەم باس لە هێزە چەکدارەکان کە چ کاریگەرییەکیان هەیە بە سەر دابەشبوونی نەتەوە. باسی سێیەم باس لە بوونی دوو ئیدارەیی ئەکات. بەشی سێیەمیش ئاستەنگە کۆمەڵایەتییەکانی نەتەوەسازیی ئەخاتەڕوو، کە چوار باس لەخۆئەگرێت، باسی یەکەم باس لە ناوەندەکانی خوێندنی تایبەت و دابەشبوونی نەتەوە ئەکات، باسی دووەم زانکۆ دابەشبوونی نەتەوە، باسی سێیەم، نەبوونی زمانی یەکگرتوو و دابەشبوونی نەتەوە، باسی چوارەم کەلتووریی خێڵ و دابەشبوونی نەتەوە.

توێژینەوەکانی پێشوو:

١- توێژینەوەی سەنگەر عثمان ابراهیم و علی محمود جوکیل و گوڵبەهار بیکت، بە ناونیشانی (The impact of the Kurdish Language on the Components of Nation Building and the Impact of the Components of the Nation Building on the Kurdish Language)، گۆڤاری زانکۆ بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، بەرگی٢٤، ژمارە (٤)، ٢٠٢٠. میتۆدی بەرکارهاتوو لەم توێژینەوەیە میتۆدی تێکەڵ (Mixed Method) یە، واتە هەم لە ڕێگەی ڕاپرسیی بۆچوونی قوتابیانی بەشی زمانی کوردیی و ئینگلیزی کۆلیژی زمانی زانکۆی سەلاحەدین وەرگیراوە، فەروەها سوود لە میتۆدی چەندێتیی وەرگیراوە، بۆ شیکارکردنی داتاکان. ناوەڕۆکی توێژینەوەکە باس لە کاریگەریی زمانی کوردیی ئەکات لە سەر ئایین و میدیا و ئابووریی و پەروەردە، دواجار زمانی کوردیی چ کاریگەرییەکی هەیە لە سەر نەتەوەسازیی. دەرئەنجام توێژەران بەوە گەیشتون، زمانی کوردیی کاریگەریی هەیە لە سەر بنەماکانی نەتەوەسازیی و هەروەها بنەماکانی نەتەوەسازییش کاریگەرییان هەیە بە سەر زمانی کوردیی، وەکوو وشە بێگانەگانی تایبەت بە پەروەردە و ئابووریی و ڕاگەیاندن.

٢- ماستەرنامەی ایدر لیازید، المعوقات بناء الدولة الوطنية في العراق لفترة ما بعدة الغزو الانجلو امريكي ٢٠٠٣-٢٠١٤، رسالة ماجستير غير منشور، كلية الحقوق وقسم العلوم السياسية، جامعة مولود معمري- تيزي وزو، تيزي وزو، ٢٠١٥. بە بەکارهێنانی میتۆدی لێکۆڵینەوەی دۆخ (منهج دراسة حالة) توێژەر ئەو ئاستەنگانە دیاریئەکات کە ڕووبەڕووی دەوڵەتسازیی بوونەتەوە لە عێراق، وەکوو زاڵبوون و بە پیرۆزدانانی شوناسی تائیفیی و لاوەکیی، کە دواجار ئەم شوناسە چ کاریگەرییەکی هەیە لە ململانێ تائیفییەکان و هەڵوەشاندنەوە و نەهێشتنی سیستەمی ئابووریی کۆمەڵایەتیی لە عێراق. لە بەشێکی تر توێژینەوەکە باس لە ململانێ هەرێمیی و نێودەوڵەتییەکان ئەکات وەک بەربەستێک بۆ دەوڵەتسازیی لە عێراق. هەروەها باس لە سەرهەڵدان و دروستبوونی داعش ئەکات کە چ کاریگەرییەکی نەرێنی هەبووە لە دروست نەبوونی دەوڵەتێکی نیشتیمانیی لە عێراق. لە کۆتاییدا توێژەر بەوە ئەنجامە ئەگات، کە گەندەڵیی سیاسیی لە کۆمەڵگەیی عێراقی بۆتە هۆکاری ئەوەی

ئینتیمایی هاوڵاتی لە ئینتیمای بۆ نیشتیمان بگوازێتەوە بۆ ئینتیما بۆ خێڵ و عەشیرەت، ئەمەش بۆتە هۆکاری بەهێزی تائیفیەت لە عێراق.

٣- توێژینەوەی هەورامان فەریق کەریم بە ناونیشانی (سیاسەت و نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان) هەشتەمین کۆنفرانسی زانستی نێودەوڵەتیی (Reform and Political Change) زانکۆی گەشەپێدانی مرۆی، سلێمانی، ٢٠٢١. توێژەر لە رێگەی میتۆدی مێژووی شیکاری، توێژینەوەکەی ئەیخاتەڕوو باس لە پێوەندیی نێوان چەمکی نەتەوەسازیی بە چەمکەکانی نەتەوە و ناسیۆنالیزم و کۆلۆنیالیزم دەوڵەتسازیی ئەکات. دواتر باس لە پرۆسەی نەتەوەسازیی ئەکات وەک پرۆسەی یەکگرتوویی و یەکپارچەیی و هۆشیارکردنەوەی خەڵکی نیشتیمانێک لەژێر ناوی نەتەوەیەک دا، ئەوەی بەو ئەرکە هەڵئەستێت دەوڵەت و حوکومەت و دامەزراوەکانییەتی. دواتر لە دەرئەنجام ئەوە ئەخاتەڕوو، ئەگەرچیی دەرفەتی بوون بە دەوڵەت بۆ هەرێمی کوردستان نەڕەخسا، بەڵام ئەکرا حوکومەت و دەستەبژێری هەرێم هەنگاوەکانی نەتەوەسازییان جێبەجێکردبایە، بەڵام حوکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی هەرێم بەربەستی گەورەیان لە بەردەم پرۆسەی نەتەوەسازیی درووستکرد.

بەشی یەکەم: تیۆرەکانی نەتەوەسازیی١*.

لەم بەشە دا وەک چوارچێوەی تیۆری توێژینەوە هەردوو تیۆری ئەرنست گێلنەر و ئەنتۆنی دی سمیس خراوەتەڕوو.

١-١ تیۆری ئەرنست گێلنەر (Ernest Gellner’s Theory)٢*.

بەلای گێلنەر ەوە، نەتەوە رووداوە نەک پێویستییەکی گەردوونیی بێ، نە دەوڵەت و نە نەتەوە بابەتێک نین، لە هەموو کات و هەلومەرجێک بوونیان هەبێت، واتە نەتەوە و دەوڵەت روودان لە مێژوودا دەرئەکەون، یەکتری تەواو ئەکەن. سەرەتا ناسیۆنالیزم سەرهەڵدەدا، دواتر ناسیۆنالیزم هەنگاو بۆ درووستکردنی دەوڵەت ئەنێت، لە کۆتاییدا دەوڵەت و ناسیۆنالیزم بەیەکەوە، دەست بۆ پرۆسەی نەتەوە و نەتەوەسازیی ئەبەن، دەوڵەتی سەربەخۆی نەتەوەیی درووست ئەکەن، بێگومان لەگەڵ بوونی کەلتوور و ئینتیمایی هاوبەشی هاوڵاتییان (حاجی، ٢٠١٨، ل ٣٥).

گێلنەر لە کتێبی (الأمم والقومیة). جەخت لە گرنگیی دەوڵەت ئەکاتەوە، لە پرۆسەی نەتەوەسازیی دا، چونکە دەوڵەت، تایبەتمەند و پێداگرە لە سەر سەپاندنی سیستەم، هەروەها دەوڵەت کۆمەڵێک دامەزراوە یاخود تۆڕێکە لە دامەزراوەکان، کاریان پاراستنی سیستەمە، بۆیە لە هەر شوێنێک دامەزراوەی تایبەتمەند بوونی هەبێت، وەکوو هێزەکانی پۆلیس و دادگاکان، دامەزراوەکانی تر، دەوڵەتیش بوونی هەیە. بڕوای وایە «ئەگەر دەوڵەت

١-* نەتەوەسازیی وەک چەمک مانایەکی فراوانتر و قوڵتری هەیە لە نەتەوە بە مانا کلاسیکەکەی، چونکە. **یەکەم:** لە لایەک نەتەوەسازیی گوزارشتە لە پرۆسەی گەشەسەندنی کۆمەڵایەتیی سیاسیی (**Sociopolitical**)، هەروەها درووستکردن و ئامێزانکردنی کۆمەڵگە، لە پێناو پەیوەندیەکی پتەو لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگە، بۆ ئەم مەبەستە ئەکرێت چەندین ئامراز بەکاربهێندرێت، وەکو یەکانگیریی (**Integration**)ی ئابوریی و کەلتووریی، بە ناوەندکردنی سیاسییەت، بە دیموکراتیزەکردن و مافی هاوڵاتیبوون و بەرژەوەندی هاوبەش. **دووەم:** لە لایەکی تر، گوزارشتە لە ئامانجێکی سیاسیی، یاخود ستراتیجیەتێکە بۆ گەیشتن بە چەند ئامانجێکی سیاسیی. بۆیە ئەکتەرەکان چ لە ناوخۆ یاخود دەرەوە، هەوڵی گەیشتن دەدەن بەم ئامانجە سیاسیی و کۆمەڵایەتییە، لە چوارچێوەی سنوری دەوڵەتێک یاخود کیانێکیی سیاسیی دیاریکراو (Hippler, 2005, p p6-7). هەروەها چەمکی نەتەوەسازیی هاوتایی چەمکەکانی دەوڵەتسازیی، بە مۆدێرنیزەکردن، گەشەسەندنی سیاسیی، بونیادنانی ئاشتی دوای جەنگ، بەکاردێت(Bhat, 2021, p2). نەتەوەسازیی گوزراشتە لە بڵاوکردنەوەی هۆشیاری نەتەوەیی (نیشتمان)یی، لە نێوان گرووپە جیاجیاکانی کۆمەڵگە، بە چاو پۆشین لە جیاوازییە مەزهەبی و ئاینی ئیتنیکیەکان، لە سەر بنەمای چەمکی هاوڵاتیبوون (**Citizenship**). گواستنەوەی ئینتیما (ولاء)یی تاک لە گروپەوە بۆ نیشتیمان و دەوڵەت(الیازید، ٢٠١٥، ص١٨).

٢-* ئەم تیۆرە بە ناوی نوسەرەکەی نراوە، ئەویش بیرمەندی چیکی بەریتانی ئەرنست گێلنەرە (١٩٢٥ - ١٩٩٥). گێلنەر لە کتێبە ناودارەکەی (ألامم والقومیة) کە لە (١٩٨٣) بڵاوی ئەکاتەوە، دونیابینی خۆی لە بارەی چۆنیەتیی درووستبوونی نەتەوە ئەخاتەڕوو. بۆ گێلنەر نەتەوە بەرهەمی گۆڕانە ئابورییەکانی شۆڕشی پیشەسازیی و سیستەمی پەروەردەیی و زمانی ستاندارد و کەلتووریی یەکگرتوو و دەوڵەتێکی ناوەندییە (عەلی، ٢٠١٣، ل ل ٩٦-٩٧).

بوونی نەبێت، ئەو کاتە مرۆڤ ناتوانێت پرسیار لەوە بکات بۆچی سنورەکانی لەگەڵ سنوری نەتەوەکەی دا یەکناگرێتەوە» (غیلنر، ١٩٩٩، ص ٢٠).

لەگەڵ ئەوەی کە دەوڵەت، رۆڵێکی گرنگی هەیە، لە نەتەوەسازیی، بەڵام دەوڵەت و نەتەوە چارەنوسییان بە یەکەوە گرێدراوە، هەر یەکێکیان بەستراوەتەوە بە ئەوی تر، هەر یەکێکیان بەبێ ئەوی تر، شتێکی ناتەواوەو و کارەساتی لێ ئەکەوێتەوە. لەگەڵ داننان بەو ڕاستیەش، کە لە هەندێک کات دا. دەوڵەت بەبێ یارمەتیی نەتەوە بوونی هەبووە، هەروەها نەتەوەش بوونی هەیە، بەبێ یارمەتی دەوڵەت، بە مانا یەکی تر، نەتەوە و دەوڵەت، بە شێوەیەکی سەربەخۆ لە مێژوودا دەرئەکەون. بەڵام بۆ ناسیۆنالیستەکان، دەوڵەت و نەتەوە لە یەکتر جیاناکرێنەوە (هۆبزباوم و ئەوانی تر، ٢٠٠٤، ل٧٥).

بێ گومان، دەوڵەت یەکەیەکی سەرەکییە لە سیستەمی نێودەوڵەتیی و دونیای سیاسیی دا، یاخود دەوڵەتسالاری سیمای سەرەکی ئەم سیستەمەیە کە سیستەمی نێودەوڵەتییی بەڕێوەدەبات. بەڵام لەگەڵ دەوڵەت، یەکەی سیاسیی تریش لە کۆمەڵگەییی نێودەوڵەتیی دا دانیانپێنراوە، کە خاوەنی سیاسەت و پلانی تایبەت بە خۆیانن لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانییان دا، وەک هەرێمەکان لە چوارچێوەی دەوڵەتی فیدڕاڵی دا، لە ڕێگەی دەستور دانیان پێنراوە، ماف و ئەرکەکانیان دیاری ئەکرێت.

بۆ گێلنەر کەلتوورەکان لە رووەکەکان ئەچن، وەکوو رووەکی کێویی و رووەکی چێندراو، رووەکە کێوییەکە هەڕەمەکیە و لە خۆوە بەرهەم دێت، خۆی خۆی بەرهەم دێنێت، بە مانایەکی تر کەلتوور لەم جۆرە کۆمەڵگەییە، لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەگوازرێتەوە، دوور لە هۆشیاری و چاودێریکردنی دامەزراوەکان. بەڵام لە کەلتووریی چێندراو یاخود کلتووریی باغچەیی (ثقافة الحدائق) کەلتوور درووست ئەکرێت و بونیاد دەنرێت، لە ڕێگەی نوسین و خوێندن و پەروەردە و کەسانی پسپۆڕ، واتە ئەم کەلتووره بونیاد نراوە، لە سەر بنەمای هۆشیاری، هەروەها بەرنامە و سیاسەتی بۆ دادەڕێژرێت (غیلنر، ١٩٩٩، ص١٠٠).

بیرمەندە بەریتانیاییەکە بڕوای وایە، پێویستیمان بە کەلتوورێکی درووستکراوە، کە جیاوازبێت لە کەلتووره لاوەکیی و میللیەکانی تری کۆمەڵگە، ئەم کەلتووره چۆن بەرهەم دێت؟ چۆن درووست ئەبێت؟ چۆن بڵاوئەبێتەوە بە کۆی سنورەکانی نەتەوە و یەکەکە سیاسییەکە دا؟ بکەری سەرەکیی لە درووستکردنی ئەم کەلتووره گشتگیر و سەراپاگیرە، ئەرکی دەوڵەتە وەک یەکەیەکی سیاسیی، لە ڕێگەی دامەزراوەکان بە گشتیی و دامەزراوە پەروەردەیی و کۆمەڵایەتییەکان بە تایبەتیی، ئەم کارە بەجێ بهێنێت (مستەفا، ٢٠١٨، ل٣٠٧).

ئەم کۆمەڵگەییە خاوەنی فێرکردنێکی ناوەندیی (Central) سەراپاگیر و هاوبەش و ناچارییە، لە ڕێگەی ناوەندەکانی وەک (قوتابخانە و زانکۆکان)، تا لەو ڕێگەیەوە کلتووری هاوبەشی هەماهەنگ درووستبکرێت. ئەم پرۆسەی ڕاهێنان و فێرکردنە، تاکەکانی کۆمەڵگە وا لێ ئەکات، ببنە خاوەنی کەلتوورێکی چۆنیەکی هاوبەش، کە لە ڕێگەی پەروەردە بەرهەمهاتووە. بە ئامانجی ئەوەی یەکەی کلتووریی لەگەڵ یەکەی سیاسیی هەماهەنگ بێت. بەلای گێلنەرەوە نەتەوە بەرهەمی ڕێکخستنێکی کۆمەڵایەتییە، بە مەبەستی یەکخستنی ناوخۆیی (Internalized) قوڵ، لە پێناوی درووستکردنی کەلتوورێکی باڵا، کە وەستاوە لە سەر پەروەردە و فێرکردن، لە چوارچێوەی دەوڵەت (غیلنر، ١٩٩٩، ص٩٧).

هەروەها سوپای یەکگرتوو یەکێکی ترە لەو فاکتەرە کاریگەرانەی بەشدارە لە بونیادنانی کلتووریی یەکگرتوو و درووستبوونی نەتەوە دا. بۆ ئەم مەبەستە گێلنەر ئاماژە بەوە ئەکات، سوپای مۆدێرن سەربازەکانی پابەند

ئـەکات بـە راهێنانـی گشـتیی و هاوبـەش، هەروەهـا دروشـمو لێهاتـووی هاوبـەش و گشـتگیر، بـە ئامانجـی گەیشـتن و بـە دەسـتهێنانی هەسـتی هاوبـەش و کەلتووریـی هابـەش (غیلنر، ١٩٩٩، ل٦٢-٦٣). چونکـە هەمـوو تاکێکـی کۆمەڵگـە، کاتێـک ئەچێتـە نێـو سیسـتەمی راهێنانـی سـوپاوە، فێـری یـەک جـۆر لـە بەهـا و کەلتـوور ئەبێـت.

١-٢ تیۆری ئەنتۆنی دی سمیس (Theory's Anthony D. Smith)٣*.

بـە پێچەوانـەی گێلنـەر، سـمیس بـڕوای وایـە لەگـەڵ دەوڵـەت هەرێمـە فیدراڵیەکانیـش وەک یەکەیەکـی سیاسـیی مافـی ئەوەیـان هەیـە، هەنـگاو بـۆ بـوون بـە نەتـەوە و نەتەوەسـازیی ببـەن. بۆیـە لـە کتێبـی (نەتەوەخـوازی) دا دەڵێـت «هەندێـک لـە نەتەوەخـوازەکان ناچاربـوون بـە کەمتر لـە دەوڵـەت رازیـی بـن. بۆیـە ئۆتۆنۆمـی سـنوردار خـۆی لـە خـۆی دا جـۆر و ئەنـدازەی جیـاواز ئەگرێتـەوە، لەوانـە خۆبەڕێوەبردنـی کەلتووریـی، ئایینیـی، هەروەهـا خۆبەڕێوەبردنـی یاسـایی، سـەربەخۆی ئابووریـی، خۆبەڕێوەبردنـی سیاسـیی، لـە چوارچێـوەی دەوڵەتێکـدا، بۆیـە پێویسـتە ئۆتۆنۆمیـی لـە سـەروەریی دەوڵـەت جیـا بکەینـەوە» (دی سـمیس، ٢٠٠٤، ل٣٧).

ئـەم بیرمەنـدە ، جەخـت لـە سـەر رۆڵـی دامـەزراوەکان ئـەکات بـۆ نەتەوەسازیی، داوای ئـەوە ئـەکات، دامەزراوەکانـی نێـو یەکـە سیاسـییەکان یەکبخرێـن، لـە پێنـاو ئـەوەی توانـای ئەوەیـان هەبێـت، چینەکانـی تـر لـە هـەر ئاستێک دابـن یەکبخـات، وە بتوانێـت کەلتوورێکـی هاوبـەش و یەکگرتـوو بڵاوبکاتـەوە لـە نێـو کۆمەڵگـە دا. ئاماژە بـەوە ئەکاتـن ئـەم سیاسـەتە سـەرکەوتوو بـوو، لـە وڵاتانـی رۆژئـاوای ئەوروپـا، وەکـوو ئینگلتـەرا، فەرەنسا، سـوێد، ئیسـپانیا، واتـە لـەم وڵاتانـە دامـەزراوەکان بـە ئەرکـی نەتەوەسـازیی هەڵسـاون (اوزکیریملي، ٢٠١٣، ص٢٧١).

سـمیس بـاس لـە گرنگـی ئیتنـۆ سـیمبولیزم (Ethno-Symbolism)٤* ئـەکات، بـۆ بونیادنانـی یەکـە سیاسـییەکان و دواتر هەنگاونـان بـۆ نەتەوەسـازیی و پێکهێنانـی نەتـەوە. بـۆ سـمیس ئیتنـۆ سـیمبولیزم بنەمـای درووسـتبوون و بونیادنانـی بەشـێک لـە نەتەوەکانـە، چونکـە ئیتنـۆ سـیمبولیزم پێـش نەتـەوەکان بوونـی هەبـووە. ئیتنـۆ سـیمبولیزمەکان لـە ڕێگەی گرتنەبـەری چەندیـن فاکتـەری سیاسـیی و کەلتووریـی، هەنگاویـان نـاوە بـۆ نەتەوەسـازیی. بـۆ نموونـە بونیادنانـی وڵاتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا، سـەرەتا کۆچبـەرە ئەنگلۆسەکسـۆنیە پرۆتسـتانتییە سـپی پێسـتەکان، وەک گروپێکـی ئیتنـۆ سـیمبولیزم بونیادیاننـا، دواتـر لـە ڕێگـەی بڕیـارە سیاسـیی و ئابووریـی و کۆمەڵایەتیـی، بـۆ یەکانگییرکردنـی گروپـەکان، هەنـگاو بـۆ نەتەوەسازیی نـرا، نەتـەوەی ئەمریکـی هاتـە کایـەوە (دي سـمیس، ٢٠١٤، ص٢٠٩).

ڕێگـەدان بـە هەرێمـەکان بـۆ درووسـتکردنی نەتـەوە و نەتەوەسـازیی، لـە لایـەک پێوەندیـی بـە دونیابینـی سـمیس خۆیـەوە هەیـە، چونکـە ئـەو بـڕوای وایـە، بنەمـای نەتـەوە ریشـەکەی لـە مێـژووی کـۆن دایـە، ئەویـش گروپەکانـی ئیتنـۆ سـیمبولیزمن، کـە چەندیـن گروپـی لـەم شـێوەیە لـە هەرێمـەکان دا بوونیـان هەیـە. لـە لایەکـی تریـش پێوەندیی بـە گـۆڕانکاریی لـە سیسـتەمی نێودەوڵەتیـی هەیـە، کـە دەوڵـەت تاکـە یەکـەی سـەرەکیی نییـە، بەڵکـو یەکـەی تریـش بوونـی هەیـە، خاوەنـی سیاسـەت و سـتراتیجیەتی خۆیانـن، وەکـوو هەرێمـەکان.

٣* ئـەم تیـۆرە بەنـاوی نوسـەرەکەی نـراوە، ئەویـش بیرمەنـدی بەریتانـی (ئەنتۆنـی دی سـمیس)ە (١٩٣٩ - ٢٠١٦) ، ئـەم تیـۆرە بـڕوای وایـە، نەتـەوە بابەتێکـی نوێیـە مێژووەکەیـی بـۆ سـەردەمی مۆدێرنـە دەگەڕێتـەوە، بـەڵام ئـەوەی ئـەم تیـۆرە جیـا دەکاتـەوە لـە تیۆرەکانـی تـر، بنەمـای درووسـتبوونی نەتەوەیـە، بـە گوێـرەی ئـەم تیـۆرە، بنەمـای درووسـتبوونی هـەر نەتەوەیـەک ئیتنـۆ سـیمبۆلیزمە، بـە مانایەکـی تـر بنەمـای هـەر نەتەوەیـەک گروپـی ئیتنیکـی و سـیمبولەکانیەتی وەکـو بەهـاکان، یادەوریـەکان، ئەفسـانەکان. (اوزکیریملي، ٢٠١٣، ص ٢٥٧)

٤- * ئـەم پارادایمـە جەخـت لـە سـەر لایەنـە خـود (Subjective) ییەکانـی وەکـو (یـادەوەری و بەهـا و ویـژدان و ئەفسـانە و سـیمبول) دەکات، لـە مانـەوە و بەردەوامـی کۆمەڵگـە ئیتنییـەکان و پێکهێنانـی نەتـەوە و نەتەوەخـوازی دا. (دی سـمیس، ٢٠١٤ ، ل٧٤).

بـۆ ئیتنـۆ سـیمبولیزمەکان، بـە تەنیـا رەهەنـد و فاکتـەرە مادديیـەکان، بەشـدار نیـن لـە پرۆسـەی نەتەوەسـازیی دا. بەڵکـو سـیمبولەکانییش وەک رەهەندێـک بەشـدارن لـەم پرۆسـەیە، بـە مانایەکـی تـر فاکتـەرە خودییەکانییـش کاریگەریـی کارایـان هەیـە.

بـە بۆچوونـی سـمیس، بزوتنـەوە ناسیۆنالیسـتەکان لـە سـەر دوو ئاسـت کار بـۆ سەرخسـتنی نەتەوەسـازیی ئەکـەن. یەکـەم: ئاسـتی سیاسـیی. لـەم ئاسـتە دا کاری بزوتنەوەکـە پەیوەسـتە بـە دەوڵـەت و بابەتـی سـەروەری دەوڵـەت و دامودەزگاکانـی. دووەم: ئاسـتی کەلتووریـی. لـەم ئاسـتەش دا، کاری بزوتنەوەکـە پەیوەسـتە بـە دیاریکـردن و نوێکردنـەوەی و گرنگـی دان بـە سـیمبولەکان، یادەوەریـەکان، ئەفسـانەکان. بۆیـە کارکـردن لـە سـەر هـەردوو ئاستەکە، دەتوانێـت ئامانجکـە بەرجەسـتە بکـەن، کـە نەتەوەسـازییە (دي سـمیس، ٢٠١٤، ص٥٤).

سـیمبولە هاوبەشـەکانی وەکـوو ، ئاڵای دەوڵـەت، سرودە نیشـتیمانییەکان، پشـووە نیشـتیمانییەکان، بەها هاوبەشـەکان. هەمـوو ئـەو سـیمبولانە بـە گوێـرەی کات ماناکانییـان رووبـەڕووی گۆڕانـکاری دەبنـەوە، بـەڵام گرنگیـان بـە جێگیـری دەمێنێتـەوە. ئـەو سـیمبولانە رۆڵـی گرنگیـان هەیـە، لـە بونیادنـان و فەرزکردنـی کەلتووریـی گشـتگیر، هەروەهـا درووسـتکردن و بەهێزکردنـی پێوەندییـە نێوخۆییـەکان لـە کۆمەڵگـە دا، لەگـەڵ گەشـەپێدان بـە هەسـتی تـاک بـە شوناسـی نەتەوەیـی (نیشـتیمان)یی (دي سـمیس، ٢٠١٤، ص٥٧). سـیمبولەکان پێویسـتن بـۆ یەکخسـتنی هەسـتی نـەوە یـەک لـە دوای یەکـەکان، بـۆ بوونـی کەلتوورێکـی دیاریکـراو و هاوبـەش بـۆ دانیشـتوان، بـۆ ئـەوەی هەمـوو ئەندامانـی کۆمەڵگـە بەشـداربن، لـە یادەوەرییـەکان و ئـەو ڕووداوانـەی لـە رابـردوو ڕوویـداوە، بـۆ ئـەوەی هەسـت بـەوە بکـەن چارەنوسـیان بەسـتراوەتەوە بـە یەکـتر (D. Smith, ١٩٩١, p٢٥).

سـمیس بـاس لـە گرنگـی سـیمبول ئـەکات، لـە پێکهێنانـی بونیـادی کۆمەڵایەتیـی (Social Structure) کۆمەڵگـە لـە لایـەک، لـە لایەکـی تـر، گرنگـی سـیمبول وەک رەگەزێـک بـۆ شـیکردنەوە و تێگەیشـتن لـە نەتـەوەکان. هەروەهـا گرنگـی لـە درووسـتکردنی پێوەندیـی لـە نێوان چینـەکان و گروپـەکان لەگـەڵ دامـەزراوەکان، بەرهەمهێنانـی هۆشیاری هاوبـەش و یادەوەریـی هاوبـەش (دي سـمیس، ٢٠١٤، ص٥٦). بۆیـە هـەر کۆمەڵگەییـەک، نەتەوەیـەک، دەوڵەتێـک، خاوەنـی دوو جـۆر لـە سـەرمایە و بەهایـە، بریتییـن لـە بەهـا مادديـی و ناماددیـی (مەعنـەوی)ەکان. سـیمبولەکان وەک سـەرمایە و بەهـای ناماددیی، پێگەیەکـی گرنگیـان هەیـە، لـە ژیانـی نەتـەوەکان، چونکـە سـیمبول گرێـدراوە بـە رەهەنـدی بووناسـانە (Ontology)ی نەتەوەکانـەوە. بۆیـە دەوڵـەت و یەکـە سیاسـییەکان بـە گشـتیی، سـیمبولەکان بـە کاردێنـن، بـە ئامانجـی یەکخسـتنی گـروپ و پێکهاتەکانـی کۆمەڵگـە، بونیادنانـی شوناسـی یەکگرتـوو، هەسـتی بەرگریـی و خۆڕاگریـی، لـە دەسـتکەوت و بەهـا هاوبەشـەکان. بۆیـە سـیمبول بـە فاکتـەر و رەگەزێکـی گرنگـی نەتەوەسـازییە.

بـۆ سـمیس، زمـان ئامـرازی دەربڕیـن و بـە نەتەوەبوونـی نەتەوەیـە. نەتـەوە بـۆ ئـەوەی نەتەوەیـی بوونـی خـۆی بخاتـەڕوو، هەروەهـا شوناسـی بوونـی خـۆی بەیـان بـکات. لـە رێگـەی زمانـەوە، مامەڵەکردنێکـی گشـتگیر و کۆییانـە لەگـەڵ کۆمەڵـە رەمزێـک ئـەکات، شـایەتی لـە سـەر بوونـی خـۆی دەدات خـۆی وەک نەتـەوە دەبینێتـەوە. ئەندامانـی هەسـت بـەوە ئەکـەن لـە نێـو نەتـەوە دا ئامادەییـان هەیـە، بەشـێکن لـەو پێکهاتەیـەی کـە نەتـەوە هەیەتـی. ئەمـەش نەتـەوە بـە هێـز ئـەکات و بەردەوامـی پـێ دەبەخشـێت (مستەفا، ٢٠١٨، ل ل ٣٥٧-٣٥٨).

بـۆ بەیەکـەوە گرێدانـی رابـردوو بـە ئێسـتا، درووسـتکردنی پێوەندیـی لـە نێـوان گروپـە کەلتوورییـەکان، پاراسـتنی ئـەو پێوەندییـە لـە داهاتـوو دا، بۆیـە لـە پـاڵ سـیمبولەکانی تـری وەکـوو نەریـت و پیرۆزییـەکان و یادەوەرییـەکان، زمـان بەشـدارە و کاریگەریـی خـۆی دەنوێنێـت لـە پاراسـتنی ئـەو پێوەندییـە دا. بـە مانایەکـی تـر زمـان هـۆکارە بـۆ گرێدانـی

ئەو میراتەی لە رابردوو دا بوونی هەبووە بە ئێستا، چونکە بەبێ زمان ئەو میراتە نە توانای مانەوەی هەیە، نە توانای گواستنەوەی هەیە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر (دي سمیس، ٢٠١٨، ص ٧٥).
بۆ ئیتنۆسیمبولیستەکان نەتەوەکان لە مەودایەکی زەمەنی درێژ دا، لە رێگەی شیکردنەوەی ناسنامە کەلتوورییە بە کۆمەڵەکان دەناسرێنەوە. بەڵام پێوەندیی رابردوو بە ئێستا پێوەندییەکی یەک لایەن و سەرپێی نییە، بەڵکو چەندین جۆری پێوەندیی هەیە، بە گوێرەی بارودۆخی دەرەکی و سامانی کۆمەڵگەکە. ئەکرێت سێ جۆر لە پێوەندیی دەستنیشان بکەین وەکوو بەردەوامی کەلتووریی (Continuity Cultural)، سەرهەڵدانەوە (Recurrence)، دارشتنەوە (Reinterpretation). بەردەوامی کەلتوور ئاماژەیە بۆ زمان و کۆدەکانی زمان، کە بەردەوامی بە کۆمەڵگە دەدات (دی سمیس، ٢٠٠٤، ل١٠٤).
زمان دوو رەهەندی دژ بەیەک لە خۆدەگرێت، یاخود دوو کاری دژ بە یەک ئەنجام دەدات. لە لایەک هۆکارە بۆ خۆجیاکردنەوە لە شوناسی ئەوانی تر ئەو نەبوون، لە هەمانکاتیش دا هۆکارە بۆ بونیادنانی شوناس و کەلتووریی تایبەت بەو کۆمەڵگەیەی بەکاریدێنێت. زمان فاکتەرێکی بنەڕەتییە لە دەستبردن بۆ بونیادنانی کەلتووریی هاوبەش، دواجار ئەو کەلتوورە پێویستیەکی گرنگی نەتەوەسازییە.
هەردوو تیۆرەکە سەیری نەتەوەسازیی ئەکەن وەک پرۆسەیەکی مۆدێرن، هەروەها داتاشین و بونیادنانی نەتەوە، لە رێگەی بونیادنانی کەلتووریی هاوبەش، لە جێگای کەلتووریی لاوەکیی (فرعی). هەروەها دروستکردنی شوناسی هاوبەش، کە هەموو پێکهاتە جیاجیاکان (ئایین، نەتەوە، مەزهەب) کۆمەڵگە بە دەوریەوە کۆببنەوە و لە سەری رێکبکەون، بە مانایەکی تر بنەماکانی نەتەوەسازیی بونیات دەنرێت، لە رێگەی کۆمەڵێک دەزگای سیاسیی و یاسایی دەوڵەت یاخود کیانێکی سیاسیی. ئەمەش جیایی ئەکاتەوە لە مانا کلاسیکەیەکەی نەتەوە، کە بنەماکەی بۆ پێدراوە سروشتی و زکماکییەکان دەگەڕێتەوە.

بەشی دووەم: ئاستەنگە سیاسییەکانی پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان

لەم بەشە دا، بەرمەبنایی چوارچێوەی تیۆری توێژینەوەکە، وەکوو چوارچێوەیەکی پراکتیکی ئاستەنگە سیاسییەکانی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان خراوەتەڕوو.
١-٢ نەبوونی دەوڵەت و دابەشبوونی نەتەوە.
ئەگەر دەوڵەت (State) سەلمێنەری بوونی تاک بێت لە کۆمەڵگە دا، ئەوا لە هەمانکاتدا دەوڵەت رۆڵی سەلمێنەری بوونی نەتەوەش لە نێو کۆمەڵگەیی نێودەوڵەتیی دەبینێت، نەتەوەی بێ دەوڵەت ناتوانێت رۆڵی ئەندامێکی تەواو لە کۆمەڵگەیی نێودەوڵەتیی ببینێت، هەروەها کۆمەڵگەیی نێودەوڵەتییش وەک ئەندامێکی تەواو و کارای کۆمەڵگەیی نێودەوڵەتیی سەیری نەتەوە ناکات. بوونی دەوڵەتی خاوەن سەروەر رایەڵەیەکی بنەڕەتییە بۆ دروستبوونی نەتەوە، ئەگەرچی جیاوازی لە نێوان نەتەوە و مێژووی نەتەوەکان دا هەیە، بەڵام بوونی دەوڵەت گرنگە بۆ ئەوەی نەتەوە بتوانێت خۆی بەدی بێنێت (محەمەد، ٢٠١٣، ل ل ١١٩-١٢٠).
دەوڵەتی مۆدێرنی سەرکەوتوو لە لایەک یەکریزی و تۆکمەیی نەتەوە دەپارێزێت، لە لایەکی تر سیستەمی دیموکراسی، کە جەخت لە پاراستنی جیاوازییەکانی کۆمەڵگە ئەکات، واتە ئەم دوو رەگەزە لە ئاستی ئایدۆلۆژیی و کردار ئاوێتەی یەکتر ئەکات لە پێکهاتەیەک دا، ئەویش یەککردنی دژایەتییەکانە (عەزیز و یاسین، ٢٠١٧، ل٣٠). بیرمەندی ئەڵمانی هیگڵ (Hegel) (١٧٧٠-١٨٣١) بڕوای وایە «ئامانج لە دەوڵەت ئازادیی مرۆڤە، دەوڵەت

بریتییە لە یەکێتی نێوان ئەندامەکانی، تاک لە دەوڵەت دا بەشێکە لە هەموان و چارەنوسی گرێدراوە بە چارەنوسی هەموانەوە. نەتەوە ناتوانێت پەیامی خۆی وەک هێمایەک بۆ رۆشنبیری جێبەجێ بکات و شاهیدێک بێت لە سەر گەورەی رۆحی ئەگەر لەنێو خۆیان دا پەرتەوازە بن» (محەمەد، ٢٠١٣، ل١١٣).

لەم روانگەیەوە گەشە و پێشکەوتنی کۆمەڵگە و نەتەوە بە ستراوەتەوە بە بوونی دەوڵەت، بۆ بیرمەندی فەرەنسی بیار کلاستەر (Pierre Claster) (١٩٣٤-١٩٧٧)، «کۆمەڵگە سەرەتاییەکان کۆمەڵگەیی بێ دەوڵەتن، یاخود کۆمەڵگە سەرەتاییەکان ناتەواوییەکیان هەیە ئەویش دەوڵەتە» (کلاستر، ١٩٨١، ص٨٦). گێلنەر (Gellner) لە تیۆرەکەی ئاماژە بەوە ئەکات، پرسی نەتەوە و نەتەوایەتی لەو کۆمەڵگەییانە درووست نابێت کە بێ دەوڵەتن (هۆبزباوم و ئەوانی تر، ٢٠٠٤، ل٧١). بۆیە گواستنەوەی کۆمەڵگەیی کوردیی لە دۆخی سەرەتاییی و سادە بۆ کۆمەڵگەییەکی مەدەنی و مۆدێرن، دەبێ لە رێگەی درووستکردنی دەوڵەت بگاتە ئەو ئامانجە، بێ بونیادنانی ئەم دامەزراوە باڵایە ناتوانرێت کۆمەڵگەیی کوردستانی بە مەدەنی بکرێت (قەرەداخی، ٢٠٠٤، ل٢٠).

دەوڵەت تەنیا پێویستییەکی ئابووریی و سیاسیی نییە، بەڵکو کاریگەریی هەیە لە سەر کۆی رەهەندەکانی ژیان، ئەکرێت لە نەرمترین رەهەند کاریگەر بێت کە ئەخلاقە تا ڕەقترینی کە ئاسایشە (عەزیز و یاسین، ٢٠١٧، ل٦٥). چونکە دەوڵەت ئاسیشت بۆ دابین ئەکات لە ئاستی جیهان دا، لە یاسای نێودەوڵەتیی دەستوەردانی دەوڵەتێک لە دەوڵەتێکی تر ئاسان نییە، بەڵام وەک ئاشکرایە لە رابردوو دەوڵەتی عێراق نەتەوەی کوردیی کیمیابارن و کۆمەڵکوژ کرد، بەڵام دونیا بێ دەنگ بوو، بە هۆکاری ئەوەی پرسێکی ناوخۆییە. لە ئاستی ئابووریی خەڵکی بێ دەوڵەت خاوەنی سیاسەتی دارایی خۆی نییە. لە ئاستی خەبات و دیموکراسی و دادپەروەری کۆمەڵایەتیی و بونیادنانی دەزگا و سیستەم و ژینگەی پاک و پاراستنی کەرامەت، لە هەناوی دەوڵەت نەبێت ناتوانرێت بەرجەستە بکرێت و بپارێزرێت (عەزیز و یاسین، ٢٠١٧، ل ل٦٦-٦٧).

لە جیهانی ئەمڕۆ دا دەوڵەت بە نوێنەری نەتەوە دادەنرێت (قادر، ٢٠١٧، ل٤٧). بۆیە نەتەوە بەبێ دەوڵەت خاوەنی سەروەریی نییە، دەوڵەتیش بەبێ نەتەوە خاوەنی شوناس (Identity) نییە، ئەوەی تاوەکوو ئەمڕۆ نەیتوانیوە کورد بوون بکاتە ڕاستییەکی بابەتی نەبوونی ئەو سەروەرییە کە دەوڵەت دەتوانێت بە کیانی کوردستانی ببەخشێت. باشوری کوردستان و نەتەوەکەی بەبێ دەوڵەت ناتوانێت خاوەنی سەروەریی بێت، سەروەریی ئەم بەشە لە کوردستان گرێدراوە بە سەروەریی دەوڵەتێکی تر کە عێراقە، لە کاتێک دا بوونی دەوڵەت بەخشینی شوناسێکە کە سەروەریی ئەکاتە لانکەیەک بۆ هەموو هاوڵاتیانی دانیشتووی کوردستان(دەست پیش، ٢٠١٧).

نەتەوە کاتێک مەزن و شکۆدار ئەبێت کە یەک رووحی هاوبەشی گشتی تاکەکانی بەیەکەوە بە ستابێتەوە، هەر کاتێک ئەم رووحە بێ هێز بوو یان لە ناو چوو، رشتەی کۆمەڵگە و نەتەوە دەپچرێت و شوناسی ئەو نەتەوەیە لە لاپەڕەی مێژوو دا دەسڕێتەوە. گرنگترین هۆکاری لاوازکردنی ڕۆحی نەتەوە ئاوێتە بوون و توانەوەیە لەگەڵ لایەن و کەسانی بێگانە (لۆبۆن، ٢٠١٨، ل٢٧٢). گەلی کوردستان لە نێو دەوڵەتی عێراق نزیکەی سەدەیەکە دووچاری ئاوارەی و نەهامەتی و کۆمەڵکوژی (Genocide) بۆتەوە، حوکمەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی لە هەوڵی پەراوێزخستنی کورد بوونە، سەرباری ئەوەش دەسەڵاتدارانی عێراق رێگەی تواندنەوە و پاکتاوکردنیان گرتۆتەبەر. لە دوای (٢٠٠٣)ش کورد بەشداری سەرەکی بوو لە بونیادنانەوەی عێراقی فیدراڵ، بەڵام ئەم هەوڵەش بۆ ژیانێکی سروشتی و ئاشتیانە و دیموکراتی لەگەڵ

عێراق سەرکەوتوو نەبوو(بارزانی، ٢٠٢٠، ل١٠٠).
بەبێ دەوڵەت و سەربەخۆی بۆ هەرێمی کوردستان و نەتەوەکەی، پێشکەوتنی هەمەلایەنە و سەقامگیری سیاسیی و کۆمەڵایەتیی، دیموکراسی و ماف و دادپەروەری، جگە لە قسەیەکی بێ گەوهەر هیچی تر نییە، بەڵگەشە لە سەر نەناسینی چەمکی دەسەڵات (Authority) تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگەیی کوردیی وەک کۆمەڵگەییەکی داگیرکراو و شێواوی پەراوێزخراوی مێژوو، یەکێتی و یەکبوون لە بنەما سەرەکییەکانە بۆ بونیادنانی دەوڵەتی سەربەخۆ (قەرەداخی، ٢٠١٧، ل٣٧).
دەوڵەت وەک کارەکتەری سەرەکی سیستەمی نێودەوڵەتیی رۆڵی کارای هەیە لە پاراستنی نەتەوە، لە چوارچێوەی ئەم سیستەمە نەتەوەکان لە چوارچێوەی دەوڵەت پارێزگاری لە بوونی خۆیان ئەکەن. نەبوونی دەوڵەت ئاستەنگێکی ڕشد (جدی)یە بۆ سەر بوونی نەتەوە و سیاسەتی نەتەوەسازیی، تەنانەت نەبوونی دەوڵەت هۆکارە بۆ دابەشبوونی نەتەوە بە سەر پارتە سیاسییەکانی ناوخۆی هەرێمی کوردستان.

٢-٢ هێزە چەکدارەکان و دابەشبوونی نەتەوە.

کۆمەڵگە بۆ ئەوەی بتوانێت سیاسەت بکات ئەبێت توندوتیژی ڕێکبخات واتا لە دامەزراوەی شەرعی بەرجەستەی بکات، ڕێکخستن بە واتایی ئەوەی توندوتیژی کۆتایی نایەت، بەڵام دەبێ بە جۆرێک ڕێکبخرێت تاوەکوو بواری مەدەنی گەشە بکات. لەم پێناوە دا ئەبێت تەنیا یەک ناوەند یان سەرچاوە مافی بەکارهێنانی توندوتیژی هەبێت، ئەو سەرچاوەیەش دەوڵەتە و لە دۆخی کوردستانیش حوکومەتە. مافی بەکارهێنانی توندوتیژیش ئەبێت شەرعی و قۆرخکراو بێت، بە مانا یەکی تر، ئەبێت هێزی چەکدار لە دەستی حوکومەت دابێت و حوکومەتیش بە رووخسەتی یاسا بۆی هەبێت ئەو هێزە بەکاربێنێت، ئەو هێزەش هێندە کاریگەر بێت هیچ هێزێکی تر نەتوانێت لە ناوخۆ هێزی لە بەرانبەر بەکاربێنێت.(عەزیز، ٢٠٢١) ماکس وێبەر (Max Weber) بڕوای وایە «دەوڵەت کۆمەڵگەییەکی مرۆییە، کە بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە شەرعییەتی قۆرخکاری بەکارهێنانی هێز لە ناوچەیەکی دیاریکراو دا بە دەست دەهێنێت».(عەزیز، ٢٠٢١)
دامەزراوی سوپا (پێشمەرگە) لە هەرێمی کوردستان، لە چوارچێوەی یاسای ژمارە (١٩)ی ساڵی (٢٠٠٧)ی یاسای وەزارەتی پێشمەرگە ڕێکخراوە. ئەرکی ئەم وەزارەتە پاراستنی هەرێمی کوردستان و بەرگری کردن لێی و مسۆگەرکردنی بەرژەوەندییە نیشتمانیی و نەتەوەییەکانیەتی. هەروەها پاراستنی کیانی سیاسیی هەرێم سیستەمی حوکمە دیموکراتییەکەی و پارێزگاریکردن لە دەزگا دەستورییەکانی (یاسای وەزارەتی پێشمەرگە، ٢٠٠٧، برگەکانی ١-٢، ماددەی٢). هێزەکانی پێشمەرگە پێکدێن لە (١٦) لیوای یەکگرتوو سەر بە وەزارەتی پیشمەرگەن. هێزەکانی (٧٠) و پشتیوانی دوو و بەرگری فریاکەوتن سەر بە یەکێتی، هێزەکانی (٨٠) و پشتیوانی دوو و زێرەڤانی و سەر بە پارتی (ڕەئوف، ٢٠١٨).
لەگەڵ ئەوەی بە پێی یاسا، نواندنی کاری حیزبیی لە دامودەزگاکانی وەزارەتی پێشمەرگە و هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆ قەدەغەیە (یاسای حیزبەکانی هەرێمی کوردستان، ١٩٩٣، برگەی٢، ماددەی١٢). بەڵام لە هەرێمی کوردستان پارتە سیاسییە دەسەڵاتدارەکان کە (پ.د.ک) و (ی.ن.ک) دەگرێتەوە، لە رابردوو دا خاوەنی هێزی چەکدار (پێشمەرگە) و ئاسایش و هەواڵگریی تایبەت بە خۆیان بوونە، ئەم هێزانە لە دوای دامەزراندنی حوکومەتی هەرێم بە تێپەربوونی کات، دەزگاکانی پۆلیس و ئاسایش و پێشمەرگە وەکوو دەزگاکانی تری حوکومەت لە سەر

بنەمای نیوە بە نیوە لە نێوان هەردوو پارتی ناوبراو ڕێکخرانەوە. دوای شەڕی ناوخۆ بە یەکجاری هێزەکان دابەشبوون بۆ سەر هەردوو پارتی دەسەڵاتدار، بە شێوەیەک باڵا دەستی پارت و مانەوەی هێزی چەکدار لە ژێر دەستی پارتەکان، کێشەی قوڵی بۆ پرسی بە دیموکراسی بوون لە هەرێم دروستکردووە (پیرۆ، ٢٠١٦، ل٩٥). بۆ ئەم مەبەستە.

خشتەی ژمارە (١)

دابەشبوونی هێزەکان لە نێوان پارتی و یەکێتی ڕوون ئەکاتەوە.

هێزی چەکدار	هێزەکانی (پ.د.ک)	هێزەکانی (ی.ن.ک)
وەزارەتی پیشمەرگە	هێزەکانی ٨٠ (پشتیوانی ١)	هێزەکانی ٧٠ (پشتیوانی ٢)
وەزارەتی ناوخۆ	زێرەڤانی	بەرگری و فریاکەوتن
ئەنجومەنی ئاسایش	ئاسایش، دژە تیرۆر، دەزگای پاراستن	ئاسایش، دژە تیرۆر، دەزگای زانیاری
وەزارەتی سامانە سروشتییەکان	لیوای نەوت و گاز	لیوای نەوت و گاز
هێزە تایبەتەکان	لیوای سەرۆکایەتی هەرێم	لیوای سکرتارییەت

سەرچاوە: (ئەحمەد، ٢٠٢٢، ل١٥٣).

ئەم خشتەیە ئاستی دابەشبوونی هێزەکان و دڵسۆزی و هۆگریان بۆ هەردوو پارتی دەسەڵاتدار دەردەخات، لە هەمانکاتدا ئەوەش دەردەخات چ نا ئامادەییەکی قوڵ هەیە لە دڵسۆزی و هۆگری ئەم هێزانە بۆ نەتەوە و نیشتمان.

هێزی پیشمەرگە بە جۆرێک دابەش بووە، پارتی سیاسیی لە کوردستان بە ئاشکرا نمایش (مانۆڕ)ی سەربازیی بە پێشمەرگەکانی خۆی ئەکات. لە یادی دامەزراندنی پارتی سۆسیالست دیموکراتی کوردستان، ئەو پارتە چەندین جار مانۆڕی سەربازی ئەنجام داوە. سەرۆکی ئەم پارتە دەڵێت «لە ساڵی (١٩٩٢) ئێمە مانۆڕی سەربازیمان ئەنجام داوە لە شەقامی سلێمانی، دواتریش لە سەید سادق و شارەزوور و مانۆڕی سەربازیمان ئەنجام داوە، چەکی قورسی تیا بەکارهاتووە». ڕەنگە ئەم پارتەش وەک یەکێتی و پارتی هەمان ئەو بڕوایەی هەبێت، کە خاوەنداریەتی هێزی چەکدار ڕۆڵێکی دیار دەبینێت لە بە هێزکردنی پێگە و مانەوەی لە گەمە سیاسییەکان دا (ڕەئوف، ٢٠١٨).

بەپێی یاسای ژمارە (١٩) ساڵی (٢٠٠٧)ی یاسای وەزارەتی پیشمەرگە، وەزارەتی ناوبراو بە یەکگرتووی دامەزرایەوە. لە پێناو ئەم ئامانجە لە ساڵی (٢٠١٠)، (١٤) لیوای هاوبەش دروستکرا، بەڵام ئەم هەوڵە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە جەوهەری نەبوو، چونکە لە کاتی دابەشکاری لیواکان حیساباتی حیزبیی زاڵ بوو بە سەر پێوەری توانای سەربازی، بۆ نموونە ئەگەر فەرماندەی لیوایەک لە یەکێتی بووایە، دەبوو جێگرەکەی لە پارتی بێت. ئەمەش نیشانەی بە حیزبیی بوونی ئەم هێزەیە (فتاح و رسول، ٢٠١٨، ل ل١٦٠-١٦١). بەڵگەش بۆ ئەوە لێکجیا بوونەوە و دابەشبوونەوەی ئەو لیوا هاوبەشانە بوو بە سەر یەکێتی و پارتی، لە ڕووداوەکانی (١٦)ی ئۆکتۆبەری ساڵی (٢٠١٧) لە شاری کەرکوک و دەوروبەری. هەروەک فەرماندەیەکی یەکەی (٨٠) کە ناوی ئاشکرا نەکراوە دەڵێت

«بەیەک سافیرە لە یەکتر جیابووینەوە» (محمد، ٢٠١٨، ل٢٧).

تەنانەت ئینتیماییی بەشێک لە هێزی پیشمەرگە بازنەی پارتە سیاسییەکان تێپەڕاندووە، بۆ بازنەیەکی تەسک تر ئەویش ئینتیمایی کەسییە، دەیان لیوا و فەوج و سریەی پێشمەرگە بە ناوی کەسیەکان لە کوردستان بوونی هەیە، لە سەر شێوەی سوپای بەشێک لە وڵاتانی ئەفریقی کە سەر بە هۆزەکانن لە ئەفریقیا. ئەم سیاسەتە رۆڵی هەبووە لە سەر زیاد بوونی ژمارەی پێشمەرگە، لە دوای ساڵی (١٩٩٢) پارتی تەنیا (٢٥,٠٠٠) هەزار پێشمەرگەی هەبوو، یەکێتیش (١٨,٠٠٠) هەزار، بەڵام تا ساڵی (٢٠١٨) ئەم ژمارە بەرز بۆتەوە بۆ (٢٠٠.٠٠٠) هەزار، ئەمەش قورساییەکی زۆری لە سەر بودجەی کوردستان درووستکردووە (فەتاح و رسول، ٢٠١٨، ل١٦٨).

فرە هێزی و هەبوونی هێزی پێشمەرگەی حیزبەکان رێگە بۆ پەرتەوازەکردنی «زەبروزەنگی رەوا» ئەکاتەوە، کە ئەبێت لە دەستی دەوڵەت و حوکومەت دا بێت. ئەزموونی وڵاتان و تەنانەت هەرێمی کوردستانیش دەریخستووە، فرە هێزی و نەبوونی یەک هێزی رێگەی بۆ جەنگی ناوخۆ خۆشکردووە، بەردەوام دووبارەبوونەوەی جەنگی ناوخۆی لە هەناوی خۆی دا هەڵگرتووە (ڕۆژهەڵاتی، ٢٠١٧، ل ل٥٨-٥٩). بەکارهێنانی هێزی پێشمەرگە لە لایان حیزبە باڵا دەستەکان بەردەوام دووبارە ئەبێتە لە ململانێ ناوخۆییەکان، وە ترسی شەڕی ناوخۆی درووستکردووە بۆ هاوڵاتییان. کێشەی زینی وەرتێ لە ساڵی (٢٠٢٠) باشترین بەڵگەیە (ابراهیم، ٢٠٢٠).

وەزارەتی بەرگری بەریتانیا لە راپۆرتێکی دا لە ساڵی (٢٠٢٠)، کە ئاڕاستەی سەرۆکەکانی پارتی و یەکێتی، سەرۆکایەتی هەرێم و حوکومەت، وەزارەتەکانی پێشمەرگە و ناوخۆ کراوە، ئاماژە بەوە ئەکات، «زۆرینەی هێزی پێشمەرگە لە ژێر دەسەڵاتی پارتە گەورەکانی هەرێم دایە، هێزێکی کەم و بچوک لە لایان حوکومەتی هەرێم بەڕێوە دەبردرێت کە لاوازە و بە ئاسانی بەکاردێت». هەر لە راپۆرتی ناوبراو هاتووە، نابێت پرۆسەی چاکسازی تەنیا لە وەزارەتی پیشمەرگە کورت بکرێتەوە، بەڵکو گرنگە چاکسازی هێزەکانی وەزارەتی ناوخۆش بگرێتەوە، وەکوو هێزەکانی (زێرەڤانی و فریاکەوتن و بەرگری)، هەر چەندە ئەم هێزانە سەر بە وەزارەتی ناوخۆن، بەلام حیزبیین و لە ژێر رێنمایی حیزب دان (درەو میدیا، ٢٠٢١). لەم سۆنگەیەوە (شۆڕش ئسماعیل) وەزیری پێشمەرگە لە (٢٩-٨-٢٠٢٢) لە دیدارێکی لەگەڵ رۆژنامەوانی دەڵێت «لە هەفتەی یەکەمی دەست بە کاربوونم هەستمکرد وەزارەتی پێشمەرگە لە بارەگایی دوو حیزب دەچێت». (دیداری رۆژنامەوانی وەزیری پێشمەرگە (شۆڕش ئیسماعیل)، ٢٠٢٢).

لە سیاسەت و بڕیارەکانی دامەزراوە باڵاکانی هەرێم، هەست بە مەترسییەکانی دابەشبوونی هێزی پێشمەرگە، نەبوونی هێزێکی یەکگرتوو و نیشتمانیی ئەکرێت. بڕیاری پەرلەمانی کوردستان تایبەت بە هێزەکانی پێشمەرگە لە (٢٠١٤)، کە داوای یەکخستنی هێزەکانی پیشمەرگە ئەکات لە چوارچێوەی هێزیکی نیشتمانی دوای شەش مانگ لە دەرچوونی ئەم بڕیارە، بە تایبەتیی یەکخستنی یەکەکانی (٧٠) و (٨٠). (رۆژنامەی وەقایعی کوردستان، ٢٠١٤، ل٨). لە هەمانکاتدا سەرۆکی هەرێم خۆشی بڕیارێکی بۆ یەکخستنەوەی هێزەکانی پێشمەرگە دەرکرد، داوای لە وەزارەتی پیشمەرگە کرد هەرچی زووە هێزی پێشمەرگە لە چوارچێوەی هێزێکی نیشتمانیی رێکبخرێتەوە. لەگەڵ پڕۆژە (٣٥) خاڵیەکەی وەزارەتی پێشمەرگە بە هاوکاری وڵاتانی ئەمریکا و بەریتانیا و ئەڵمانیا، کە باس لە یەکخستنەوەی هێزی پێشمەرگە ئەکات لە ژێر یەک چەتر دا، بە تایبەتیی یەکخستنی یەکەی (٧٠) سەر بە یەکێتی و یەکەی (٨٠)ی سەر بە پارتی لە چوارچێوەی وەزارەتی پێشمەرگە لە ماوەی (٣) ساڵ (نامیق، ٢٠١٧، ل ل ١١٠-١١١).

سەرۆکی هەرێمی کوردستان (نێچیرڤان بارزانی) کە فەرماندەی گشتی هێزە چەکدارەکانە، لە وتارێکی دا لە کۆلێژی سەربازی قەڵاچوڵان دەڵێت «بۆ ئەوەی چاکسازیی و یەکخستنی پێشمەرگە جێبەجێ بکرێت، دەبێ پارتی و یەکێتی بە باوەڕ و بێ پەشیمان بوونەوە بڕیار بدەن دەستی حیزب لە سەر پێشمەرگە هەڵبگرن. دەبێ کۆتایی بە دەستتێوەردانی حیزبیی لە ناو کاروباری پێشمەرگە دا بهێنن. بەو شێوەیە چاکسازیی و یەکخستنی ڕاستەقینەی پێشمەرگە دەست پێ ئەکات و سەردەکەوێت، ئەگەرنا لەگەڵ هەموو ناکۆکییە سیاسییەکان دا ئەوەی جێبەجێش کراوە هەڵدەوەشێتەوە» (بارزانی، ٢٠٢٢، ل٣). هەروەها ئاماژەی بەوە کرد «یەکنەخستنی پێشمەرگە و هێز و دامەزراوە ئەمنییەکان وایکردووە هەموو ناکۆکییە سیاسییەکان لە هەرێمی کوردستان، ڕاستەوخۆ کار لە ئاسایش و دەروونی هاولاتییان و بازاڕ و بازرگانی بکات. خەڵک چاوەڕوانی لەت بوونی هەرێمی کوردستان و تەنانەت شەڕیش بکەن» (بارزانی، ٢٠٢٢، ل٣).

دامەزراوەی سەربازی ڕۆڵی گرنگ دەبینێت لە پرۆسەی نەتەوەسازیی و کەلتووریی هاوبەش یەکانگیری کۆمەڵگە. بەڵام دامەزراوەی سەربازی لە هەرێمی کوردستان نەک ئەم کارەی نەکردووە، بەڵکو ئاستەنگە لە بەردەم پرۆسەی نەتەوەسازیی، جەستەیەکی یەکگرتوو بۆ ڕۆحی نەتەوە، تەنانەت هێزەکانی دابەشکردووە بۆ سەر کەس و حیزبە سیاسییەکان بە گشتیی و پارتی و یەکێتی بە تایبەتیی.

٢-٣ دوو ئیدارەیی و دابەشبوونی نەتەوە.

لە تشرینی یەکەمی ساڵی (١٩٩٦)، دوا هێڵی بەرەنگاری نێوان لەشکری برا دوژمنەکان خاکی هەرێمی کوردستانی لە قەدەوە لەت کرد، سنوری ئیداریی پارێزگاکانی شێواند و دوو ویلایەتی نوێ بە سنوری جوگرافی نوێ و دەسەلاتی ئیداریی سەربەخۆ هینایە کایەوە. لەم چرکە ساتەوە، کوردستانیی باشور لە جیاتی بە یەک بەستنەوە، دابەش بوو بە سەر دوو ویلایەتی سەربەخۆ، ویلایەتی (زەرد) لە سەرەوە و ویلایەتی (سەوز) لە خوارەوە. ئیتر گورزێکی کوشندە لە سەر دەستی فەرمانڕەوا خۆماڵییەکان بە هەناوی وڵات کەوت و بەو هۆیەوە پرۆسەی نەتەوەسازیی گەورەترین شکستی بە خۆیەوە دیت، بە جۆرێک کاریگەرییە سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و ئابوورییەکەی تا ئێستا و بگرە تا دەیان ساڵی ئایندە هەر دەمێنێ.(عەلائەدین، ٢٠١٣، ل ٨٣.).

دوایی تێپەڕ بوونی زیاتر لە دوو دەیە بە سەر ڕێککەوتنی واشنتۆن و دەیەیەک بە سەر پەیمانی ستراتیژی نێوان پارتی و یەکێتی (حوکومەت و ئیدارەیی یەکگرتوو)، ئەنجامدانی چەند هەڵبژاردنێک، هەرێم دابەشی سەر دوو زۆنە و فەرمانڕەوایی هەر یەکێک لە پارتی و یەکێتی بە سەر زۆنەکەی خۆی دا دەڕوات و کەمترین کاریگەرییان لە سەر زۆنەکەی تر هەیە. هەڵبەت ئەو کەموو کورییەش لە ئەستۆی ئەو دوو هێزە ڕکابەرەیە، چونکە نزیکی زۆنی یەکتر ناکەون و هێزی خۆیان لە پەرتکردنی هەرێم دەبیننەوە (حەکیم و ئەمیر، ٢٠٢٠، ل ٢٠٩). لەم ڕوانگەوە کوردناسی هۆڵەندیی مارتن ڤان براونێسن (Van Bruinessen) (١٩٤٦ -)، بڕوای وایە شەڕی ناوخۆ ناسیۆنالیزمی کوردیی لە ناوەوەڕا پارچە پارچە کرد، ڕێی بە لە دایک بوونی هەر کۆدەنگییەک و چوارچێوەیەکی نەتەوەی گرت. هەروەها دەڵێت «کوردستانی عێراق دابەشی سەر سێ زۆن بووە، زۆنی پارتی، زۆنی یەکێتی، لەگەڵ بوونی زۆنێکی بچووکی بێلایەن لە ناوەوە دا».(قانع، ٢٠٠٥، ل ١٢٢). دوو ئیدارەی لە هەرێمی کوردستان هەموو ئاستەکانی تەنیوە.

یەکەم/ ئاستی سیاسیی: دوای تێپەڕ بوونی (٩) کابینەی یەک لە دوای یەک نەتوانراوە دامەزراوە درووست

بکرێت. زۆنی زەرد و سەوز بەتەواوەتی ڕەنگی حوکومەتیان گۆڕیوە، بە جۆرێک هیچ زۆنێک دەسەڵاتی بە سەر زۆنەکەی تر نییە. ئەگەر حوکومەت حوکومەتی دامەزراوەیی بێت، ئەبێت ئەو دەسەڵاتەی لە ناوەند هەیەتی لە شوێنەکانی تری قەلەمڕەوییەکەی دا هەی بێت بە هەمان ئاست و هێز (عەزیز، ٢٠٢٢، ل ٩٦). پەیوەست بەم پرسە سەرۆکی حوکومەتی هەرێم (مەسرور بارزانی) سەبارەت بە دواکەوتنی مووچەی فەرمانبەرانی زۆنی سەوز دەڵێت «ناکرێت ئێمە بەرپرسیار بین، بەڵام دەسەڵاتمان لەم سنورە نەبێت» (کۆنگرەی ڕۆژنامەوانی (مەسرور بارزانی)، ٢٠٢٢). هەر لەم سۆنگەیەوە (جێنین پلاسخارت) نوێنەری تایبەتی سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە عێراق، لە (١٧-٥-٢٠٢٢) لە گوتارێکی دا لە ئەنجومەنی ئاسایش (Security Council) ووتی «بە سەرکردە و نوێنەری تەواوی پارتە سیاسییەکانی هەرێمی کوردستانم ڕاگەیاندووە، کە پێویستە دابەشبوونی ناوچەی زەرد و سەوز کۆتایی بێت».(وتاری پلاسخارت لە ئەنجومەنی ئاسایش، ٢٠٢٢).

تەنانەت خاوەنی دوو گوتاری سیاسیی حیزبیی جیاوازین بەرانبەر کیشە و پرسە سیاسییەکان. نەتوانراوە بەرژەوەندییە باڵاکانی هەرێم بخرێتە پێش بەرژەوەندییە حیزبییەکان، لە بەغدا هێندەی کار بۆ پۆستی جیاوکی کەسی و حیزبیی کراوە، هێندە گرنگی بە بە پرسە گرنگ و چارەنوسسازەکان نەدراوە، وەکوو پرسی خاک ماددەی (١٤٠) و پێشمەرگە و مافەکانی هەرێمی کوردستان و هاوڵاتیانی. بە پێچەوانەوە شەڕی گەورە و کارتی فشاری زۆر لە دژی یەکتر بەکاردێنن. بەڵگەش بۆ ئەم دوالیزمی سیاسییە لە بەغدا وەرگرتنی پۆستی سەرۆک کۆمارە.(بەرزنجی، ٢٠٢٢، ل ٨.).

دووەم/ ئاستی ئابووریی و دارایی: دوو ئیدارەیی تەواو زاڵە بە سەر وەزارەتی ئابووریی و دارایی دا، هەرێمی کوردستان هیچ کاتێک خاوەنی یەک خەزێنە و یەک گیرفان نەبووە، بەڵکو بە شێوەی دوو خەزێنە مامەڵە لەگەڵ داهاتەکان کراوە. ئەویش بە ڕێژەی (٤٣٪)ی داهات بۆ زۆنی سەوز و لە (٥٧٪)ی بۆ زۆنی زەرد، ئەمەش کاریگەریی ڕاستەوخۆی لە سەر نادیاری داهاتەکان هەیە، دەرفەتێکی تەواوی بەخشیوەتە هەر دوو حیزب تا بەو جۆرەی دەیانەوێت دەست لە دارایی و داهاتی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان وەربدەن.(گوڵپی، ٢٠٢٢، ل ١٢٢.).

لەم چوارچێوەیە دا، سەرۆکی حوکومەتی هەرێم (مەسرور بارزانی) لە کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەنوسی ئاماژە بەوە دەکات «بەڵگەمان لە بەردەستدایە داهاتی پارێزگاکانی سلێمانی و هەڵەبجە ناگەڕێتەوە بۆ خەزێنەی حوکومەت». (کۆنگرەی ڕۆژنامەوانی سەرۆکی حوکومەتی هەرێمی کوردستان (مەسرور بارزانی)، ٢٠٢٢). (عەلی حەمە ساڵح) ئەندامی لیژنەی دارایی لە پەرلەمانی کوردستان سەبارەت بە داهاتی هەردوو ئیدارە دەڵێت «هەر سنورەو ئەبێت خەرجی هێزی ئەمنی و سەربازی و نەسریەی سەرجەم فەرمانگەکان و خواردنی نەخۆشخانە و زیندانەکان و دەرمان و پێداویستی تەندرووستی و کۆکردنەوەی خاشاک لە داهاتی خۆی دابین بکات. تەنانەت ئەگەر داهاتی نەوت بەشی مووچە نەکات، ئەبێت هەر سنورەو لە داهاتی خۆی مووچە تەواو بکات».(ساڵح، ٢٠٢٢).

سێیەم/ ئاستی کۆمەڵایەتیی: کۆمەڵگەیی کوردستانیی وەک تاک و گروپ دابەش بووە بە سەر تێڕوانینە سیاسییەکان، ئەوەش جۆرێک لە پەرتەوازەیی سیاسیی درووستکردووە. حیزبیی سیاسیی کاریگەریی زۆری هەیە لە سەر ژیانی ڕۆژانە، خەڵکی کوردستانیی سەرقاڵکردووە بە ئینتیمایی حیزب، لایەنگریی و دژایەتیکردن.(حەکیم و ئەمیر، ٢٠٢٠، ل٢١٤). دابەشبوونەکە لە ئاستێکە، هەموو ڕێکخراوە پیشەیی و جەماوەرییەکانی گرتۆتەوە وەکوو (مامۆستایان، پزیشکان، فێرخوازان، کرێکاران، پیشەوەران)، تا کار گەیشتۆتە ئەوەی ناوی ڕێکخراو و کۆمەڵەکان،

زاراوە و وشەکانیش دابەشبووە، لە زۆنی زەرد وشەکانی (قوتابی، ئافرەت، یەکێتی) بۆ ڕێکخراوەکان بەکاردێت، لە زۆنی سەوز وشەکانی (خوێندکار، ژن، کۆمەڵە) بۆ ریکخراوەکان بەکاردێت.(بەرزنجی، ٢٠٢٢، ل٩). لەم روانگەیەوە (مەریوان وریا قانع) بڕوای وایە «ژیانی گشتیی لە کۆمەڵگەیی کوردستانیی ژیانێکی پارچە پارچە و دابەش و لێکدابڕاوە، بە تایبەتیی لە دونیایی دوای راپەرین، بەشی هەرە زۆری گشتیی بوونەکانی ئەم ژیانە وێرانکراون، دونیای تەریب و لە یەک دابڕاو بێ پێوەندیی شوێنی گشتیی بوونەکانی گرتۆتەوە».(قانع، ٢٠١٨، ل٢٠٣).

چوارەم/ لە ئاستی جوگرافیا: هەر کاتێک نەتەوە لە کۆمەڵێک گروپ و توێژ و حیزب کایەی لە یەکتر دابڕاو درووستبوو، هەر یەکەیان بتوانن بەبێ ئەویتر بژین، لەو کاتە دا نەتەوە تەنیا وێنەیەکی ئەبستراکتە و ناتوانێت ببێتە هێزێکی چالاک و زیندوو.(عەلی، ٢٠٠٠، ل١٥٢). دوای شەڕی ناوخۆ لە (١٩٩٤)، سنورێکی دەستکرد بە زەبری هێز لە نێوان ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی یەکێتی و پارتی کێشرا، کە بە سنوری (دێگەڵە) ناسراوە، دوای تیپەڕبوونی زیاتر لە چارەگە سەدەیەک ئاسەواری ئەم سنورە بە زەقی ماوەتەوە، لەگەڵ گرژی و ململانێکانی نێوان پارتی و یەکێتی، ئەم سنورە بیری هاوڵاتییان و هێزە سیاسییەکانی تر دەهێنرێتەوە. تەنانەت دوای (٢٠٠٩) دەرکەوتنی بزوتنەوەی گۆڕان، داوای (دوو هەرێمی) هەرێمی کوردستان ئەکرێت، بە بیانوی نەبوونی یەکسانی لە دابەشکردنی سامانی گشتیی، جیاوازیکردن لە نێوان شار و شارۆچکەکانی هەرێمی کوردستان.(ڕەفعەت و ڕەئوف،٢٠٢٠).

دوو ئیدارەیی یاخود دوو زۆنی، ئاستەنگێکی قوڵی بەردەم پرۆسەی نەتەوەسازییە لە هەرێمی کوردستان، چونکە بۆتە ئاستەنگی لە بەردەم یەکێتی و یەکبوون و یەکانگیریی سیاسیی نەتەوە. لە بەرانبەر دا شوناسی نەتەوەی لە یەکتر دابڕاو و پەرتەوازە و لەت لەت کردووە. ئەوەی لە دۆخی ڕاستەقینەی هەرێمی کوردستان دەگوزەرێت، زاڵ بوونی گوتاری دوو حیزب و دوو ئیدارە، بە سەر گوتاری نەتەوە و نیشتمانیی.

بەشی سێیەم: ئاستەنگە کۆمەڵایەتییەکانی پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان.

لەم بەشە دا ئەو ئاستەنگە کۆمەڵایەتییانە خراونەتەڕوو کە هۆکار و بەربەستی پرۆسەی نەتەوەسازیین، لە هەمانکاتدا بوونەتە هۆی دابەشبوونی نەتەوە لە هەرێمی کوردستان.

١-٣ ناوەندەکانی خوێندنی تایبەت و دابەشبوونی نەتەوە.

سەرەتایی خوێندنی تایبەت لە هەرێمی کوردستان بۆ ناوەڕاستی دەیەی نەوەدەکان دەگەڕێتەوە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتیی ئەم پرۆسەیە لە ساڵی (٢٠٠٨-٢٠٠٩) دەستی پێکرد، دواتر یاسای ژمارە (١٤)ی ساڵی (٢٠١٢) ی یاسای پەیمانگا و قوتابخانە ناحوکومییەکان لە پەرلەمان دەرچو (حسن، ٢٠١٨، ل٨). بە پێی ئامارەکانی وەزارەتی پەروەرد و فێرکردن تا ساڵی (٢٠١٨) لە هەرێمی کوردستان (٣١٠) ناوەندی خوێندنی تایبەت (باخچەی ساوایان، قوتابخانە، پەیمانگا) هەبووە، لە هەمان ساڵ ژمارەی قوتابیان لەم ناوەندانە (٥٩,٩٩٥) قوتابی بووە (وەزارەتی پەروەردە، ٢٠١٩).

مەترسی سەرەتایی ئەم ناوەندانەی خوێندن جیاوازی و کەلێنی کەلتوورییە لە نێوان چینی خواروی کۆمەڵگە (هەژارە)ەکان و چینی سەرووی کۆمەڵگە (دەوڵەمەند)ەکان، ئەمەش ئەبێتە هۆی بەرهەمهێنانەوەی جیاوازی چینایەتیی و کۆمەڵایەتییەکان، درێژە بە نایەکسانییەکانی کۆمەڵگە دەدات، تا ئەگاتە ئەو ئاستەی دوو دونیای تەواو لە یەکتر دابڕاو و جیاواز و دژ بە یەک درووست ئەکات، کە دوای قوتابخانەش ناتوانرێت ئەم دوو کەلتوورە

تێکەڵ بە یەکتر بکرێنەوە (ئەحمەد، ٢٠٢٢، ل١٩٤). بە مانایەکی تر، قوتابخانە تایبەتەکانی پەروەردە نوێنەری چینەکەی خۆیەتی، کە زیاتر چینێکی پارەدار و خۆجیاکەرەوەیە لە چینی زۆرینەی کۆمەڵگەیی کوردستانیی (شەوکەت، بێ ساڵ). ئەمەش پێچەوانەی ئەرکی پەروەردەیە کە گێلنەر (Gellner) لە تیۆرەکەی دا ئاماژەی بۆ ئەکات، ئەویش بریتییە لە بونیادنانی کەلتووریی هاوبەش و گشتگیر.

لە چوارچێوەی ئەو نایەکسانییە قوڵەی قوتابخانە ناحوکومییەکان درووستیانکردووە نوسەرێکی وەک (مەریوان وریا قانع) بڕوای وایە «زۆرینەی ئەوانەی لە قوتابخانە تایبەتەکان دەخوێنن، دواتر دەچن بۆ زانکۆ تایبەتەکان و لەوێدا درێژە بە نایەکسانییەکانی ناو سیستەمی خوێندن و پەروەردە دەدەن، لە کاتی خوێندن و دوای خوێندنیش ئەو رووبەرە گشتییە نوخبەوییە لە یەکتریان جیا ئەکاتەوە و ناهێڵێت لانی کەمی ئامێزانبوونی کۆمەڵایەتیی درووست ببێت» (قانع، ٢٠١٨، ل٢٨٣).

بەشداریی بۆنە کەلتووریی و نەتەوەییەکانی کۆمەڵگەیی کوردستانیی لەم قوتابخانانە دا زۆر کەمە یان زۆر لاوازە، ئەش وایکردووە چالاکییە کەلتوورییەکان لە لای قوتابیانی ئەم ناوەندانە تەنها لەو چالاکیانە کورت بکرێتەوە کە لەم ناوەندە فێرکارییە تایبەتانە ساز ئەکرێت، کە هیچ پێوەندییەکیان بە کۆمەڵگەیی کوردستانیی نییە، ئەمەش هەستی نامۆبوون بە (Alienation) کەلتووریی نەتەوە و نیشتیمان لە لای قوتابی درووست ئەکات، قوتابی لە کۆمەڵگەیی لۆکاڵیی جیائەکاتەوە (سیوەیلی، ٢٠١٦٦٦، ل٥٩). ئەمەش هەژموونی کەلتووریی بیانی و زمانەکانیان بە سەر کەلتوور و زمانی کوردییی زاڵ ئەکات (شوانی، ٢٠١٧، ل٥٩). لەم روانگەیەوە نوسەری کوردستانیی (رێبوار سیوەیلی) بڕوای وایە «مەترسی ئەوەیە کە ئەو قوتابخانانە، دەتوانن بەو نیگا کۆلۆنیالیستانەی لە سیستەمەکەیان دا هەیە، رۆحی منداڵانی ئێمە رابهێنن لە سەر قبوڵکردنی هەر جۆرە کۆلۆنیالیزمێک» (سیوەیلی، ٢٠١٦، ل٢٣٦).

زمانی باڵا دەست لەم ناوەندانە دا زمانی ئینگلیزییە لە بەرانبەر دا زمانی دایک لە پەراوێز دایە، بە مانایەکی تر، زمانی دایک وەک زمانی دووەم و سێیەم تەماشا ئەکرێت، هەروەها لەم ناوەندانە کۆی زمان و شوناسی کوردبوون کراوەتە قوربانی زمان و کەلتووریی ئینگلیزی و بیانی، ئەمەش زمانی کوردیی لە بەرانبەر زمانە بیانییەکان خۆستۆتە خانەی پەراوێزەوە، دواجار ئەم بە پەراوێزبوونەی زمانی کوردیی لەم ناوەندانە هۆکارە بۆ درووستبوونی کەلێن و دابڕانی کەلتووریی قوتابیان بە کەلتووریی گشتیی کۆمەڵگەیی کوردستانی، هەروەها درووست نەبوونی شوناسی یەکگرتوو، لە رێگەی زمانی خۆماڵی. ئەمەش چەکێکی کاریگەرە بە دەست نەیارەکان بۆ درووستنەبوونی نەتەوە و هێشتنەوەی لە پەراوێز دا (سیوەیلی، ٢٠١٦، ل ل٣١٨-٣٢١). بەپێی راپرسییەک کە هەشت قوتابخانەی ناحکومی وەرگرتووە، (٦٢٢) قوتابی بەشداربوونە تیایدا، یەکێک لە پرسیارەکان کە ئاڕاستەی بەشداربووان کراوە ئەوەیە، حەز دەکەی بە چ زمانێک قسە بکەی؟ لە (٥٥٪) بە ئینگلیزیی، لە (٢١٪) بە عەرەبیی، لە (١٢٪) بە کوردییی، لە (٧٪) بە تورکیی، لە (٢٪) بە فارسیی (فەلاح، ٢٠٢١). ئەم داتایانە ئەو راستییە دەردەخات کە هۆگریی قوتابیان لە قوتابخانە ناحوکومییەکان بۆ زمانی کوردیی لە چ ئاستێکی خراپ دایە، لە کاتێکیش دا زمان یەکێکە لە شوناس و ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی کەلتووریی هەر نەتەوەیەک.

یەکێک لەو ئامرازانەی کە لە سیستەمی پەروەردە دا بەکاردەهێنرێت بۆ درووستکردن و گەشەپێدانی ناسنامەی نەتەوە بریتییە لە پرۆگرامەکانی خوێندن، بە مانایەکی تر، ئەگەر بمانەوێت لە تایبەتمەندییەکانی ناسنامەی نەتەوەیەک تێبگەین، باشترین رێگا هەڵسەنگاندنی پرۆگرامەکانی خوێندنی نیشتیمانییە (صالح و ئەوانی تر،

٢٠١٧، ل٦). بەڵام پرۆگرامەکان لە قوتابخانە تایبەتەکانی هەرێمی کوردستان رەنگدانەوەی شوناس و کەلتووریی کۆمەڵگەیی کوردستانی نییە، بۆ نموونە لە توێژینەوەیەک کە بە شێوەی چاوپێکەوتن لەگەڵ مامۆستایان و دایک و باوکی قوتابیانی قوتابخانە تایبەتەکانی شاری هەولێر ئەنجامدراوە دەرکەوتووە، لە زمانی ئینگلیزی ئەو چیرۆکانەی کە لە پرۆگرامەکان بە منداڵەکان دەوترێتەوە چیرۆکی خۆرئاواییین، باسی بەهاکانی ئەوان ئەکات، هەروەها پرۆگرامێکی تایبەت نییە بۆ ئەوەی قوتابیان هەست بە ناسنامەی خۆماڵیی خۆیان بکەن (صالح و ئەوانی تر، ٢٠١٧، ل١٥).

ناوەندە ناحوکومییەکانی پەروەردە لە هەرێمی کوردستان، بوونەتە بارێکی قورس و ئاستەنگێکی دیار بە سەر دابەشبوونی نەتەوە و نەتەوەسازیی، بە هۆکاری ئەوەی دابڕان و کەلەنێکی زۆری کەلتووریی و چینایەتییان دروستکردووە لە کۆمەڵگەیی کوردستانیی.

٣-٢ زانکۆ و دابەشبوونی نەتەوە.

ئەرکی زانکۆ تەنها لە ئەرکێکی زانستی پوخت (Abstract) کورتناکرێتەوە، بەڵکو لە پاڵ ئەم ئەرکە ئەرکێکی دیکەی گرینگ و هەستیاری هەیە، ئەویش دروستکردنی هۆشیاری، بونیادنانی یەکێتی نەتەوەیی و نیشتیمانیی، بەرزکردنەوەی ئاستی رۆشنبیریی نەتەوەیی و مێژوویی. هەروەک لە دوای سەدەی هەژدە لە هەریەک لە وڵاتی فەرەنسا و ئەڵمانیا، زانکۆ رۆڵی بینی لە چوونییەکی سیاسیی و کەلتووریی، تا دروستکردن و بونیادنانی نەتەوە، بە هۆی یەکخستنی تواناکان، لە رێگەی زانا و پسپۆڕ و رۆشنبیرەکانی زانکۆ (جەمال، ٢٠٠٩، ل ل ١٨٢-١٨٣). زانکۆکان لەگەڵ ئەوەی گرینگیەکی زۆریان هەیە لە بواری کۆمەڵگەسازیی دا، بەڵام لە هەرێمی کوردستان سەرەڕای بوونی چەندین زانکۆ لە ناوچە جیاجیاکان، بەڵام زۆر بە لاوازی ئەو رۆڵە دەبینن (حکیم، ٢٠٢٠، ل ٣٢). بۆ ئەم مەبەستە.

خشتەی ژمارە (٢)

ژمارەی زانکۆ حوکومی و ناحوکومییەکان و پەیمانگا ناحوکومییەکان لە پارێزگا و ئیدارە سەربەخۆکانی هەرێمی کوردستان روون ئەکاتەوە.

پارێزگا و ئیدارە سەربەخۆکان	زانکۆی حوکومی	زانکۆی ناحوکومی	پەیمانگای ناحوکومی
هەولێر	٥	١٠	٥
سلێمانی	٣	٧	٢
دهۆک	٣	١	٢
هەڵەبجە	١	-	-
ئیدارەیی گەرمیان	١	-	١
ئیدارەیی ڕاپەڕین	١	-	-
ئیدارەیی سۆران	١	-	١
ئیدارەیی زاخۆ	١	-	١

سەرچاوە: توێژەر: بە پشت بەستن بە: (ماڵپەڕی فەرمی وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی، ٢٠٢١).

ئەوەی لە خشتەکە دەردەکەوێت، بوونی زانکۆ و پەیمانگایە لە هەموو شار و ئیدارە سەربەخۆکانی هەرێمی کوردستان، خودی کردنەوەی ئەم ناوەندە ئەکادیمیانە بە ئاستەنگ نابیندرێت بۆ نەتەوەسازی، بەڵکو ئەوەی

بۆتـە ئاسـتەنگ نەبوونـی سیاسـەتێکی گونجـاوی ئاڵوگـۆڕی قوتابییـە لـە نێـوان زانکـۆکان. ئەمـەش بۆتـە هـۆکاری ئـەوەی قوتابـی لـە چوارچێـوەی کەلتووریـی شـار و ناوچەکـەی خـۆی قەتیـس ببێـت و ئاشـنا و ئاوێـزان نەبێـت بـە کەلتووریـی شـار و ناوچەکانـی تـر، دەرئەنجامـی ئـەو سیاسـەتەش زاڵبوونـی کەلتـوور و شوناسـی لۆکاڵییـی و ناوچەییە بـە سـەر کەلتـوور و شوناسـی گشـتگیریی نەتەوەیـی و نیشـتیمانیی و یەکانگیریـی کۆمەڵایەتیـی (Social Integration) کۆمەڵگەییـی کوردسـتانیی.

لـەم روانگەیـەوە، ئـەم دابەشـبوونەی زانکـۆکان بۆتـە هـۆکاری ئـەوەی زانکـۆ سروشـتێکی ناوچەیـی وەربگرێـت، تەنانـەت دەسـتەی کارگێـڕی زانکۆکانیـش خەڵکـی هەمـان ناوچـەن، ئەمـەش ڕۆحـی ناوچەگەریەتـی دەپارێزێـت، زانکـۆ ناتوانێـت ئـەم کەلتـوورە کاڵ بکاتـەوە، بـێ ڕۆڵ ئەبێـت لـە بەرهەمهێنانـی کۆمەڵگەیـی یەکگرتـوو. جگـە لـەوەش، سیسـتەمی گۆڕینـەوەی مامۆسـتاش بوونـی نییـە، بۆیـە زانکـۆکان لـە هەرێمـی کوردسـتان بـە سـەر خۆیـان دا داخـراون. بـۆ نموونـە کاتێـک زانکـۆی سـەلاحەدین تاکـە زانکـۆ بـوو لـە کوردسـتان، قوتابـی هەمـوو ناوچەیـەک لـەو زانکۆیـە دەیخوێنـد، بـواری ئـەوەی ڕەخسـاند بـوو قوتابـی تێکـەڵ بـە کەلتـوور دابونەریـت و شـێوەزار و بیرکردنـەوەی یەکتـر بـن، کارلێـک لەگـەڵ یەکتـر بکـەن، بـەڵام لـە ئێسـتا دا ئـەم بـوارە زۆر بەرتەسـک بۆتـەوە (حکیـم، ۲۰۲۰، ل۳۳). زانکـۆکان درێژکراوەیـی نایەکسـانییەکانیی نـاو کۆمەڵگـەن، لـە ڕێگـەی ئـەوە نـا یەکێـک ئەبێتـە دەرچـووی کۆلێـژی پزیشـکی و یەکێکـی تـر دەرچـووی کۆلێـژی ئـاداب، بەڵکـو لـە ڕێگـەی ئـەوەی قوتابیـەک ئەبێتـە دەرچـووی زانکـۆی ئەمریکـی، ئـەوەی تـر ئەبێتـە دەرچـووی زانکـۆی ڕاپەڕیـن. لـە هەمـوو ڕوویەکیشـەوە دوونیایـی ئـەم دوو زانکۆیـە لـە یەکـتر جیاوازن، دەرچوانـی زانکـۆی ڕاپەڕیـن هەمـان هەلـی پێشـکەوتنی کۆمەڵایەتییـان بـۆ ناڕەخسـێت، کـە بـۆ دەرچوویێکـی زانکـۆی ئەمریکـی دەڕەخسـێت. ئـەم جیاوازییـە لـە قوتابخانـە دەسـت پێئـەکات، زانکۆکانیـش درێـژەی پێـدەدەن (قانـع، ۲۰۱۸، ل۲۸۵).

یەکێـک لـە ئامانجـی وەزارەتـی خوێندنـی بـاڵا و توێژینـەوەی زانسـتی، بەهێزکردنـی ئینتیمایـی نیشـتیمانییە (یاسـای وەزارەتـی خوێندنـی بـاڵا، ۲۰۰۸، بڕگـەی۹ مـاددەی۲). بـەڵام لەگـەڵ ئـەوەی لـە ڕابـردوو دا زانکۆکانـی کوردسـتان (سـەلاحەدین، سلێمانی)، لـە ئاسـتی بزوتنـەوەی ڕزگاریخـوازی کوردسـتان دا ڕۆڵـی ڕابەرایەتـی فیکـری و ڕۆشـنبیری و نەتەوەیـی دەبینـی، کەچـی ئـەو ڕۆڵـە لـە سـەردەمی فەرمانڕەوایەتـی خۆماڵـی دا لـە سـەرجەم زانکۆکانـی هەرێـم وون بـووە، زانکـۆ بـە هەمـوو کارەکتەرەکانیـەوە (مامۆسـتا، فەرمانبـەر، قوتابـی) دابەشـی سـەر حیزبـە سیاسـییەکان بـوون، ئینتیمایـی بـۆ حیـزب جێگایـی ئینیتیمایـی نیشـتیمانیی گرتۆتـەوە. بۆیـە جێگـەی سەرسـوڕمان نییـە کـە زانکـۆ گـەورەکان لـە ڕابـردوو دا پیشـەنگی بزوتنـەوە کوردییـەکان بـوون، بـەڵام ئێسـتا لـەو ئەرکـە خـراون (عەلائەدیـن، ۲۰۱۳، ل۳۲۷). ئامانجێکـی تـری وەزارەت، کارکردنـە بـۆ ئـەوەی زمانـی کوردیـی بکرێـت بـە زمانـی خوێنـدن و فێرکـردن (یاسـای وەزارەتـی خوێندنـی بـاڵا، ۲۰۰۸، بڕگـەی۱۲، مـاددەی۲). بـەڵام زانکۆکانـی هەرێمـی کوردسـتان خاوەنـی سیاسـەتیی زمانـی نەتـەوە نیـن، بـە ئامانجـی پاڵپشـتیکردنی زمانـی کوردیـی، بـە نموونـە کردنـەوەی چەندیـن پەیمانـگا و زانکـۆ کراونەتـەوە زمانـی خوێنـدن تیایانـدا زمانـی ئینگلیزییـە. وە زمانـی ئینگلیـزی کراوەتـە مەرجـی وەرگرتنـی بڕوانامـەی ماسـتەر و دکتـۆرا (شـوانی، ۲۰۱۷، ٥٧). جگـە لـەوەی بەپێـی بڕیارێکـی وەزارەتـی خوێندنـی بـاڵا لـە (۲۰۱۷)، زمانـی کوردیـی خراوەتـە خانـەی ئارەزوومەندانـە بـۆ دەرچوانـی پۆلـی دوازدەی زانسـتی، ئەگـەر بیانەوێـت لـە کۆلیژەکانـی (پزیشـکی، ئەندازیـاری، زانسـت) درێـژە بـە خوێنـدن بـدەن. ئەمـەش بڕیارێکـی نانەتەوەییـە، چونکـە بەرژەوەنـدی

باڵای زمانی نەتەوەیەک ئەکاتە قوربانی بەرژەوەندی تایبەتیی چەند کەسێک، لەگەڵ ئەوەی بێ بایەخکردنی زمانی کوردییە (ئینستیتوتی پەی، ٢٠١٩، ل٥٩).

٣-٣ نەبوونی زمانی یەکگرتوو (ستاندارد) ٥* و دابەشبوونی نەتەوە.

لەگەڵ ئەوەی زمان یەکێکە لە سەرەکیترین رەگەزە پێکهێنەرەکانی نەتەوە، چونکە نەتەوە بە هۆی زمانەوە دەناسرێ و بوونی خۆی دەسەلمێنێ، بەڵام بوونی زمان وەک پێدراوێکی سروشتی یاخود زمان لە ئاستە سروشتییەکەی دا بۆ نەتەوەسازیی گونجاو نییە، بەڵکو سیاسەتیی نەتەوەسازیی پێویستی بە بوونی زمانی یەکگرتوو (ستاندارد)ە، بە ئامانجی جەستە و شوناسێکی گشتگیر بۆ ئەندامانی نەتەوەیەکی دیاریکراو. (عبدالرحمان و سەعید، ٢٠١٩، ل٢١٢). بۆ بیرمەندی ئەڵمانی یوهان گوتلیب فیختە (Johann Gottlieb Fichte) (١٧٦٢- ١٨١٤) مانەوە و پاراستنی هەر نەتەوەیەک، لە بەرانبەر نەتەوە و نەژادەکانی تر تەنیا زمانی ئەو نەتەوەیەیە. هەروەها بۆ بیرمەندی ناوبراو، بوونی زمانی یەکگرتوو کارێکی تەواو پێویستە بۆ نەتەوەکان (فیختە، ١٩٨٩، ص ٨٢).

بە پێی یاسا لە هەرێمی کوردستان لە پاڵ زمانی کوردیی هەریەک لە زمانەکانی (عەرەبی، تورکمان، سریان، ئەرمەن) زمانی فەرمیین (یاسای زمانە فەرمییەکان، ٢٠١٤، ماددەی ٢-٣). سەرەڕایی ئەوەی زمانی فەرمی لەگەڵ زمانی ستاندارد لە زۆربەی رووەکاندا یەکدەگرنەوە، لە هەمانکاتدا جیاوازیشن، زمانی فەرمی زمانێکە وێنە و شوناسێکی یاسای بە وڵات یان حوکومەتێکی هەرێمی دەبەخشێت، هەروەها بە زمانێکی کارگێریش ناودەبرێت (خۆشناو، ٢٠١٣، ل٦٦). هەرچی زمانی ستانداردە دەستکرد و بەرهەمهێنراو و گەشەپێدراوە، لە ئەنجامی پلان دانانی شارەزایانی نەتەوەیەکی دیاریکراو، پیتەکان، وشەسازی و فەرهەنگی وشەکان بە گوێرەیی داخوازیی و ئەگەرە چاوەڕوانکراوەکانی رێزمان و بانکی وشەوە دادەنرێت، بە مانایەکی تر، زمانی ستاندارد پلان بۆ دارێژراوە و هەمیشە خزمەت ئەکرێت لە لایان یەکە سیاسییەکانەوە، لە رێگەی ئەکادیمیایی زمان (عەلی، ٢٠٠٦، ل٢٣٤). لە هەرێمی کوردستان دوای راپەڕین و دامەزراندنی یەکەم حوکومەت، کرمانجی ناوەڕاست (سۆرانی) بوو بە زمانی پەروەردە و دادگا و هەموو وەزارەت و بەڕێوەبەرایەتییەکان، ئەم دۆخە تا شەڕی ناوخۆ بەردەوام بوو، بەڵام دوای ئەم شەڕە و درووستبوونی دوو ئیدارەیی، تەنانەت دوای یەکگرتنی هەردوو ئیدارەکە، پرسی کرمانجی سەروو (بادینی) بوو بە باسێکی گەرموگوڕ، سەرەتا لە بەڕێوەبەرایەتییەکانی پارێزگای دهۆک کرمانجی سەروو کرا بە زمانی نوسراوە فەرمییەکان لە بەڕێوەبەرایەتییە حوکومییەکان، دواتر پرۆگرامی خوێندنی قوتابخانەکانیش کرا بە هەمان زار (دیالێکت)، ئەم هەنگاوەش زمانی کوردیی بە شێوەیەکی فەرمی کرد بە دوو لەت و بەرەو جوت زاری (ناوەڕاست، سەروو)ی برد (خۆشناو، ٢٠١٣، ل ل ٣٥٥-٣٥٧). ئەوەی جێگەی سەرسوڕمانە، کۆڕی زانیاری کوردستان بە نوسراوی فەرمی لە (٢٠٠٢) رەزامەندی لە سەر ئەوە پیشانداوە، کە بابەتەکانی خوێندن لە پارێزگای دهۆک بکرێتە زاری کرمانجی سەروو (خۆشناو، ٢٠١٣، ل٣٦٧).

لە هەرێمی کوردستان جیاوازییەکی بووناسانەی ئایین و ئایینزایی لە نێوان ناوچە جیاوازەکان هەیە، وەک ئێزیدیی یارسان، ئیسلام (سوننە، شیعە)، مەسیحییەت، بەڵام خاڵی هاوبەش یان لانی کەم هاوشێوەیی نێوانیان

٥- * زمانی ستاندارد: ئەو زمانەیە کە پڕۆسەکانی بە ستانداردکردنی بە سەر دا جێبەجێکراوە، کە بریتین لە هەڵاوێرکردنی زارێک، بە کۆدکردنی نۆڕمەکان، پەسەنکردن و بڵاوکردنەوەیی نۆڕمەکان لە ناو خەڵک و لەگەڵ گەشەپێدانی لە لایان کۆمەڵگەوە. زارەکە بۆ جۆری زمانی نوسین و قسەکردنی کۆمەڵگە و وڵاتێک بەکاردەهێنرێت، دەبێت دەزگا فەرمییەکانی دەوڵەت رەوایەتی کارپێکردنی پێببەخشێت. (سعید و ئەوانی تر، ٢٠١٤، ل ١٤٦).

سەرەڕای جیاوازی زارەکان تەنیا زمان و ئەو مێژووە هاوبەشەیە لە ململانییان بەرانبەر دوژمن هەیانبووە، دەتوانێت خاڵی هاوبەش و یەکێتی نەتەوەییان بێت. بەڵام دابەشبوونی کارگێڕی و سیاسیی هەرێم لە نێوان دوو حیزبیی سەرەکی و زاڵبوونی خێڵ و ناوچەگەریەتی، چ لە رابردوو چ لە دوای (٢٠٠٣) بە دواوە، بەکارهێنانی زار و زاراوەی کارگێڕی و پەروەردەیی و زانستی، بە کردەوە تێگەیشتنی هاوبەشی بۆ زمانی نەتەوە لاواز کردووە (سورخی، ٢٠١٧، ل١٥٤).

زۆربەی نەتەوەکان خاوەنی زمانی یەکگرتوون، سەرەتایی هەنگاونان بۆ سیاسەتی زمانی یەکگرتوو لە پەروەردە و فێرکردنەوە سەرچاوە دەگرێت. لە هەرێمی کوردستان سەرەتا هەنگاو بۆ ئەم سیاسەتە نرا، بەڵام هەوڵەکان پەکی خرا، لەگەڵ ئەوەی ئەرکی وەزارەتی پەروەردە و ئەکادیمیایی کوردییە رۆڵ ببینن لەم بابەتە دا، بەڵام ئەو دوو دامەزراوەیە خۆیان سیاسەتیی دوو زارییان زەق کردەوە. ئێستا لە چوارچێوەی هەرێم سیاسەتیی دوو زاری لە پڕۆگرامەکانی خوێندن پەیڕەو ئەکرێت، لە پارێزگای دهۆک کرمانجی سەروو، لە پارێزگاکانی (هەولێر، سلێمانی، هەڵەبجە) کرمانجی خواروو، ئەمەش گرفتێکی گەورەیە لەبەردەم بوونی زمانێکی ستاندار و نەتەوەیەکی یەکگرتوو (ئینیستیتوتی پەی، ٢٠١٩، ل٥١).

لەم سۆنگەیەوە، نوسەر و شارەزای زمان (د. رەفیق سابیر) بڕوای وایە، گۆڕینی خوێندن لە زمانی ئەدەبی یەکگرتوو بۆ دیالێکت و شێوەزمانی تر، کارێکی ترسناکە، چونکە لە لایەکەوە رێگە لە هاوئاهەنگی نەتەوەیی و پرۆسیسی دروستبوونی نەتەوەی کورد دەگرێت، لە لایەکی تر، دەتوانێت زمانی کوردیی و گەلی کورد، لە باشووری کوردستان، بکات بە دوو زمان و رەنگە دوو گەلی خاوەن دوو کەلتووریی جیاواز، یان زیاتر، لە هەمانکاتدا هەستی ناوچەگەری و دیالێکتپەروەری، لەنێو کەسانی سەر بە دیالێکتی تردا درووست ئەکات (سابیر، ٢٠١٤، ل٣٦).

پەیڕەوکردنی سیاسەتیی دوو زاری تەنها لە بواری پەروەردە نەوەستاوە، بەڵکو هەمان سیاسەت لە بواری راگەیاندن بە گشتیی و راگەیاندنی بینراو بە تایبەتیی پەیڕەوئەکرێت، لە رۆژگاری ئێستا دا سەرجەم کەناڵە ئاسمانییە هەواڵییەکان لە گەشتی سەرەکی هەواڵەکانیان هەردوو زاری کرمانجی سەروو و ناوەڕاست بەکاردێنن، لەگەڵ بوونی چەندین بەرنامە تر بە زاری کوردیی جیاجیا (حەسەن و محمد، ٢٠١٩، ل٧٢٩). میدیا لە هەرێمی کوردستان تەنها بە پەیروکردنی سیاسەتی دوو زاری نەوەستاوە، بەڵکو سیاسەتی فرە وشەیی پەیڕەوئەکات، بە نموونە تەنها بۆ هەواڵێکی بەپەلە چەندین وشەی تر لە بەرانبەر دا بەکاردێت وەکوو (بلەز، نها، ئێستا، هەر ئێستا، روویدا، هات) (رحمان، ٢٠٢٠).

سیاسەتی دوو زاری کەلێنێکی کەلتووریی و کۆمەڵایەتیی وایی درووستکردووە، هاوڵاتییەکی دانیشتوی ناوچەی بادینان نەتوانێت لە زاری هاوڵاتییەکی ناوچەی هەولێر و سلێمانی بە ئاسانی تێبگات، پێچەوانەکەشی ڕاستە، لە هەندێک کاتدا فێربوونی زمانی عەرەبی بۆ هاوڵاتییانی هەردوو ناوچەکە ئاسانترە لە زاری یەکتر، تەنانەت جاری وا هەیە زمانی عەرەبی ئەبێتە زمانی گفتوگۆی نێوانیان. ئەم دوور کەوتنەوەیە لە ئاییندە دا مەترسی ئەوەی لێ ئەکرێت هەردوو زاری ناوبراو وەک دوو زمان و نەتەوەیی جیاواز تەماشا بکرێت (سدیق، ٢٠١١، ل ل ١٤٣-١٤٥). ئەمەش پێچەوانەی ئەو ئەرکەی زمانە کە سمیس (Smith) لە تیۆرەکەی باسی ئەکات، ئەویش رۆڵی زمانە لە دەرخستنی شوناسی نەتەوە. بە هۆی زمانەوە ئەندامانی هەست بەوە ئەکەن لەنێو نەتەوە ئامادەییان هەیە.

بە ستانداردکردنی زمانی کوردیی بە مانای ئەوە نایەت، کە دیالێکتەکان ڕەتبکرێنەوە یاخود لە ناوبرێن و کاریان پێ نەکرێت، بەڵکو خەڵکی هەر ناوچەیەک بە دیالێکتی خۆیان لەگەڵ یەکتر گفتوگۆ ئەکەن، چالاکی ئەدەبی و هونەری تایبەت بە خۆیان بە زاری تایبەتی خۆیان ئەنجام دەدەن. چونکە بە ستانداردکردنی زمان بە مانایی شێوەیی نووسینی هاوبەش لە بوارەکانی خوێندن و راگەیاندن و بەڕێوەبردن، بۆ چاکتر لە یەکتر گەیشتن لە نێوان هاوڵاتیانی کورد بە هەموو زارەکان، لەگەڵ ئەو بیانییانەی کە کوردیی فێردەبن (عوسمان، ٢٠١٣، ل٥٢). هەرێمی کوردستان نەک خاوەنی زمانێکی کوردیی ستاندارد نییە، بەڵکو زمانەکەی رووبەڕووی مەترسییەکی گەورەتر بۆتەوە، ئەویش کاریگەریی و هەیمەنەی زمانی ئینگلیزییە، لە سیستەمی پەروەردە تا ئەگات بە نوسینی تابلۆی شوێنە گشتییەکان و پیشانگاکان و ئۆتۆمبێلەکان (عبدالرحمان و سەعید، ٢٠١٩، ل١١٧). بەڵگەش بۆ ئەمە، بەپێی رێنمایی وەزارەتی ناوخۆی حوکومەتی هەرێمی کوردستان، کە تایبەتە بە تابلۆی ئۆتۆمبێل، ئاماژە ئەکات بەوەی ئەبێت تابلۆی ئۆتۆمبێل بە پیت و ژمارەی ئینگلیزی چاپ بکرێت (رۆژنامەی وەقایعی کوردستان، رێنمایی ژمارە٢، ٢٠٢٢).

نەبوونی زمانی ستاندارد لە هەرێم، نەتەوەی دابەشی سەر دوو زۆنی کەلتووریی و کۆمەڵایەتیی لەیەکتر دابڕاو کردووە، تەنانەت زمانی لە ئەرکە سەرەکییەکەی خستووە، کە بریتییە لە یەکانگیری و یەکێتیی نەتەوە. ئەمەش ئاستەنگێکی تر لە ئاستەنگەکانی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان.

٤-٣ کەلتووریی خێڵ و دابەشبوونی نەتەوە.

ئەگەر لە بونیادی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگەیی کوردستانیی رابمێنین، ئەوا بە بێ دوودڵی بەو راستییە ئاشنا دەبین، کە بونیادی کۆمەڵایەتیی باو لە کۆمەڵگە دا بونیادێکی خێڵەکییە، سیستەمی خێڵایەتی باڵی بە سەر کۆمەڵگەیی کوردستانیی کێشاوە (محمد، ٢٠٢٠، ل٧). بۆیە دامەزراوەی خێڵ لە لەم کۆمەڵگەییە دا یەکەیەکی گشتییە و جۆرێک لە خود تێرکردن و سەربەخۆیی هەیە، وە خێڵی کوردیی بە هۆی شێوازی پێکهاتن و میکانیزمی کارکردنی و ناوچەیی جوگرافیی و تایبەتمەندییە سیاسییەکەیەوە وەکوو یەکەیەکی کۆمەڵایەتیی تا رادەیەک پێویستی بە دەرەوەی خۆی نییە، ئەمەش وایکردووە پرۆسەی کۆمەڵایەتیی بوون لە کۆمەڵگەیی کوردستانیی گرێدراوە بە پانتایی و سنوری جوگرافیایی خێڵەکان، پێش ئەوەی گرێدراوبێت بە پانتایی جوگرافیایی نەتەوەوە (قەرەداخی، ٢٠٠٤، ل٦٢).

خێڵ و هۆزگەرایی لە کۆمەڵگەیی کوردستانیی دا لە رێگەیی ئەو بەها و کەلتوور و داب و نەریتانەیی لە نەوەیەکەوە دەیگوازێتەوە بۆ نەوەیەکی تر، رۆڵێکی گرینگ دەگێرێت لە دارشتنی سیمبۆلەکانی شوناسی نەتەوە و نیشتیمان، لە هەمانکاتدا رۆڵی ئەوەش دەبینێت هەستی تاکەکانی لە چوارچێوەی کەلتوور و نەریتی خێڵەکەی خۆی دا گەشەپێدەدات (شەریف، ٢٠١٣، ل٣١٥). ئەمەش وایکردووە هەر خێڵ و تەنانەت هەر تەریقەتە ئایینییەکانیش لە نێو دەوڵەت دا نایەوێت دەستبەرداری کەلتوور و ئاکاری بێت، بەڵکو ویستی ئەوەی هەیە دەوڵەت و کۆمەڵگەکەی بە فرە خێڵی و تەریقەتی بمێنێتەوە، دووربێت لە کەلتووریی هاوبەش(مستەفا، ٢٠١٨، ل٤٨٦). لەم سۆنگەیەوە نەتەوەسازان (Nation - Builders) رووبەڕووی ئەرکێکی سەخت بوونەتەوە، ئەویش لە گواستنەوەی ئینتیمایی تاک لە خێڵەوە بۆ نەتەوە (وانچ، ٢٠١٤، ل١٦٣).

باڵا دەستی و بە هێزی دابەشبوونە کۆمەڵایەتییەکان لە سەر بنەمای خێڵ و خێزان و بنەماڵەکان، بەردەوام

رێگر بوونە لە بەرهەمهێنانی کۆمەڵگەیی مەدەنی کەبتوانێ سنوری دابەشبوونە کۆمەڵایەتییەکان ببڕێت (خدر، ۲۰۲۰، ل۱۱٤). خێڵ و حیزب لە هەرێمی کوردستان بە شێوەیەک رەگی داکوتاوە یەکخستنی میللیان پەکخستووە، رێگرن لە بەردەم درووستبوونی رۆحی هاوڵاتیبوون، کە بە سەرەتا و بەردی بناغەی دامەزراندنی کۆمەڵگەییەکی نوێیە. بەو جۆرە ململانێ سیاسییەکانیش لە ململانێی نوێبوونەوە و پێشکەوتن خزاوەتە ئاستی ململانێی دەستەگەری و گروپخوازی تەسکەوە، ئەمەش رێک درێژکراوەی ململانێی خێڵ و ناوچەگەریەتییە (عەبدوڵلا، ۱۹۹٦، ل٥٧).

لەم سۆنگەیەوە نوسەرێکی وەک (بەختیار عەلی) بڕوای وایە «چەمکی بە نەتەوە بوون و بە کۆمەڵگە بوون تا ئەندازەیەکی زۆر لە یەکتر نزیکن، بۆ کورد نەتەوە بوون واتا دەرچوون لە قۆناغی کۆمەڵ کۆمەڵ بوون و گەیشتن بە کۆمەڵگە، دەرچوون لە کۆمەڵگەیی خێڵەکیی و تێکەڵ بوون بە پرۆسەیەکی مۆدێرن، واتە بوون بە کۆمەڵگە مەرجێکی سەرەتایی هەیە ئەویش بە نەتەوە بوونە، چونکە نەتەوە مەرجی کۆمەڵگەییە و کۆمەڵگەش مەرجی نەتەوەیە، بەڵام شکستی ناسیۆنالیزمی کورد ئەوەیە، کە یەکێک لە ئەرکە سەرەکی و جەوهەرییەکانی کە یاریدەدانی بەشە جیاوازەکان و کەرتە دوورەکانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کوردییە بۆ بوونە یەک وون کردووە» (عەلی، ۲۰۰۰، ل٥۹).

لە نائامادەیی دەسەڵاتی یاسا و ناکارایی دەزگاکانی حوکومەت، خێڵەکان لە هەرێمی کوردستان کۆمەڵێ ئەرکی گرینگی کۆمەڵایەتیی بەدیهێناوە، ئەمەش جارێکی دیکە بۆتە هۆی مانەوەی پێوەندییە خێڵایەتییەکان. لە گرینگترین ئەو ئەرکە کۆمەڵایەتییانە، ئەرکی پاراستنی ئەندامانی خێڵە لە کاتی تەنگانە و دوژمنایەتی نەهامەتیەکان دا، تەنانەت لە شارەکانیش دا، تەنانەت ئەم ئەرکەی لە شارەکانیش دا درێژە پێداوە، بە مانایەکی تر، شاریش کە هەڵگری سیمایی مۆدێرنەیە نەیتوانیوە ئەم ئەرکە لە خێڵ وەرگرێتەوە (خدر، ۲۰۲۰، ل۱۱۰). کەلتووریی خێڵ لە کوردستان لە ژێر دەمامکی حیزب دا درێژەی بە خۆی داوە، لەگەڵ ئەوەی حیزب سەر بە دونیای مۆدێرنە، بەڵام بە ناوەرۆکێکی خێڵەکیی و پێشمۆدێرنە درێژە بە خۆی دەدات، واتا خێڵ و کەلتوورەکەی لە هەرێمی کوردستان لە فۆرمی حیزب دا خۆی دەرخستووە. بەڵگەش بۆ ئەمە، خێڵەکانی کورد لە رابردوو دا نەیانتوانیوە فیدراسیۆنی خێڵەکان درووست بکەن و یەکبگرن، ئەمرۆش هەمان پارچە پارچە بوون لە بەرگێکی مۆدێرن دەبینینەوە، ئەویش دابەشبوون و پارچە پارچە بوونی کۆمەڵگەیی کوردستانییە لەژێر ناوی حیزبیی سیاسیی، ئەمەش دووبارە بوونەوەی کەلتووریی خێڵە کە لە رابردوو دا هەبووە (عومەر، بەبێ ساڵ).

هێزە سیاسییە حوکومڕانەکانی هەرێم، بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی خێزانە سیاسییەکانییان، کاری سەرەکیان بریتییە لە پرۆسەی بەخێڵکردنەوە (Retribalization)ی پێکهاتە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکانی نێو کۆمەڵگە، ئەویش زیندووکردنەوەی خێڵە لە رێگەی ڤیستیڤاڵی ساڵانەی خێڵەکانی هەرێمی کوردستان. ئەم هەنگاوەش لە پێناو نەمانی چینی ناوەڕاست و گەڕانەوەی ئەم چینەیە بۆ باوەشی خێڵ و بوونەوە بە بەشێک لە خێڵ، هەروەها کۆنترۆڵکردنییەتی، چونکە نایەوێت ئەم چینە ببێتە هێزێکی کۆمەڵایەتیی سەربەخۆ و بزوێنەری گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان (قانع، ۲۰۱۹).

لەم ڕوانگەیەوە، چۆن لە رابردوو دا خێڵ و هۆزەکان هۆکاری دابەشبوون و پەرتبوونی کۆمەڵگەیی کوردستانیی بوونە، ئێستاش بە زیندووکردنەوەو و برەودان بە کەلتووریی خێڵ، لە رێگەیی درووستکردنی بنکە و کۆمەڵ بۆیان، دیاریکردنی رۆژێکی تایبەت بۆ خێڵەکان، بە مەبەستی زیندووکردنەوەی کەلتووریی تایبەت بە خۆیان

گەیاندنی بە نەوەکانی داهاتوو، ئەوەندەی تر جەستەی نەتەوەی لە هەرێمی کوردستان دابەش و پەرتکردووە (قەرەدەخی، ٢٠١٢). ئەم سیاسەتەش نیشتیمانیی کردووە بەماڵی خێڵ و حیزب و سەرکردەکان، ئەم هەنگاوەش لە بەردەم دروستبوونی نەتەوە، بەڵکو رێگری هەرە سەرکییە لە بەردەم درووستبوونی نەتەوە بە مانا سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و فەرهەنگییەکەی (قانع، ٢٠١٢، ل٢٤٣).

دەرئەنجام

نەتەوەسازیی سیاسەتیی ئاوێزانکردن و یەکانگیرکردن و بونیادنانی هەستی یەکیتی و یەکبوونی کۆمەڵگەییە، هێنانەدیی ئەم ئامانجە لە رێگەی سیاسەتیی بەرجەستەکردنی مافە سیاسیی و ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکانی تاک ئەبێت بە بێ جیاوازی نێوان تاک، نەوەک لە رێگەی سیاسەتیی ناچارکردن و توانەوەی جیاوازییەکانی نێو کۆمەڵگە.

نەبوونی دەوڵەت وەک یەکەیەکی سیاسیی سەرەکی خاوەن سنوری دانپیانراو لە سیستەمی نێودەوڵەتیی ئەمڕۆ دا، بە یەکێک لە ئاستەنگە سەرەکییەکانی پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان دادەنرێت، چونکە لە ئەنجامی نەبوونی دەوڵەت، نەتەوە لە هەرێمی کوردستان رووبەڕووی چەندین مەترسی ناوخۆیی دەرەکی بۆتەوە، بە تایبەتیی هێرشەکانی دەوڵەتی عێراق، کۆمەڵگەیی نێودەوڵەتییش بێ دەنگی هەڵبژاردووە لە ئاست مەترسییەکان. شەڕی ناوخۆی نێوان پارتی و یەکێتی دروستبوونی دوو ئیدارەیی لە یەکتر دابڕاو لە هەموو رەهەندەکان، چونکە نەتەوەی دابەشکرد بۆ دوو دوو کەلتوور و دونیای جیاواز لە یەکتر.

دابەشبوون و نەبوونی هێزێکی چەکداری یەکگرتوو و نیشتمانی بۆ پاراستنی نەتەوە و دەستکەوتەکانی لە هەرێمی کوردستان یەکێکی ترە لە ئاستەنگیە سیاسییەکان، چونکە هێزە چەکدارەکان لە کوردستان تەنها دابەش نەبوونە بە سەر پارتی و یەکێتی و حیزبەکانی تر، بەڵکو دابەشبوون بە سەر کەسەکان، ئەمەش وایکردووە هەمووان خاوەنی هێزبن تەنها نەتەوە و نیشتیمان بە بێ هێز بمێننەوە.

سیستەمی پەروەردە و خوێندن لە قوتابخانە ناحوکومییەکان هۆکاری دابڕان و کەلێنی کەلتووریی و کۆمەڵایەتییین، چونکە ئەم سیستەمە قوتابیانی لە زمان و کەلتووریی گشتیی کۆمەڵگەیی کوردستانیی دوورخستۆتەوە. کردنەوەی زانکۆ و پەیمانگا لە هەر شار و شارۆچکەیەکی هەرێمی کوردستان، دانیشتوان و پێکهاتەی شارەکانی لە یەکتر دوورخستۆتەوە، بەمەش ئاستی یەکانگیریی تێکەڵاوی کۆمەڵایەتیی لە نێوان شارەکان کەمکردۆتەوە. پەیڕەوکردنی سیاسەتی دوو زارەکی لە هەموو ئاستەکانی پەروەردە و راگەیاندن تەنانەت نوسراوی تابلۆکانیش، زمان و زمانی یەکگرتووی لە رەگەوە دەرهێناوە، تەنانەت سیاسەتی دوو زارەکی هەرێمی کوردستان و نەتەوەکەی بۆ دوو هەرێم و نەتەوەی تەواو لە یەکتر جیاواز و دابڕاو بردووە.

پێشنیارەکان

کاری سەرەتایی و لە پێشینەی پرۆسەی نەتەوەسازیی لە هەرێمی کوردستان، نەهێشتن و نەمانی سیماکانی دوو ئیدارەییە لە هەموو رەهەندەکانی (سیاسیی، ئابووریی، کۆمەڵایەتیی، کەلتووریی، جوگرافیی)، بە ئامانجی بونیادنان و پیشاندانی هەرێمی کوردستان وەکوو یەکەیەکی سیاسیی یەکگرتوو و یەکانگیر و خاوەن دامەزراوەی نیشتیمانیی دوور لە هەژموونی حیزب.

بە دامەزراوەیکردن و بە نیشتیمانیکردنیی هێزە چەکدارەکان بە گشتیی و هێزەکانی پێشمەرگە بە تایبەتیی، هێنانەدەرەوەی ئەم هێزانە لەژێر سیاسەت و دەسەڵاتی حیزب و گروپ و کەسەکان، بۆ ئەوەی بە ئەرکە سەرەکییەکەی خۆیان ببینن، کە پارێزگاریکردنە لە خاک و هاوڵاتی و دەستکەوتەکانی هەرێمی کوردستان. ناچارکردنی قوتابخانە ناحوکومییەکان بە گرینگیدان بە زمان و کەلتووریی کۆمەڵگەیی کوردستانیی، تاوەکوو قوتابیانی نێو ئەم ناوەندانە نامۆ نەکرێن بە کەلتووریی نەتەوەکەی خۆیان. هەروەها کارکردن بۆ نەهێشتنی سیاسەتی دوو زارەکی لە هەموو ئاستەکان بە تایبەتیی لە پەروەردە دا، بۆ ئەوەی هەرێمی کوردستان ببێتە خاوەنی زمانێکی ستانداردیی یەکگرتوو و هاوبەش، تا لەو ڕێگەیەوە لایەنی کەم دهۆکییەک و کەلارییەک لە یەکتر نزیک بکرێنەوە، ببنە خاوەنی شوناسی هاوبەش.

الملخص

بناء الأمة هي عملية الاندماج السياسي والاجتماعي والثقافي للأفراد في اطار أمة معينة، مما جعل هذه العملية الشاملة والمتعددة الأبعاد تواجه عقبات مختلفة. تركز هذه الدراسة على المعوقات السياسية والاجتماعية لعملية بناء الأمة في إقليم كوردستان، ولعودة الى موقف وسياسات النخبة الحاكمة و مؤسسات إقليم كوردستان نعتميد على المنهج النوعية (Qualitative). وعليه فالسؤال الاساسي: ما هي المعوقات السياسية والاجتماعية لعملية بناء الامة في اقليم كوردستان؟. للإجابة على هذا السؤال يتضمن هذا البحث مجموعة من الجوانب مثل: الصراعات الحزبية والحرب الأهلية بين الحزب الديمقراطي الكردستاني والاتحاد الوطني الكردستاني، وكذلك عدم وجود سياسة وطنية شاملة جسد موحد للأمة حتى أدى إلى ظهر إدارتين مختليفتين تماما في إقليم كوردستان. ومن جانب أخر نتضوء على تطبيق سياسة اللهجتين، والثقافة القبلية وضعف المجتمع المدني و انقسام الأمة، وهيمنة اللغات والثقافات الأجنبية في المؤسسات التعليمية الخاصة كعقبة أمام بناء الأمة كردستان. تداعيات هذه العقبات إلى انقسام عميق من جوانب السياسة والثقافة وانفصال الهوية والثقافة المشتركة. لذلك ولهدف تحقيق نجاح عملية بناء الأمة في إقليم كوردستان يجب محافظة عليها كوحدة سياسية موحدة بعيداً عن أي إدارة مزدوجة و مؤسسة القوات المصلحة و بناء لغة موحد، ومع ذلك إجبار المؤسسات التعليمية الخاصة على تعزيز و ترويج للثقافة واللغة الكردية في مناهجها.

Abstract

The process of integrating people into the political, social, and cultural assimilation of individuals of a nation is known as nation-building, which has caused a number of obstacles for this extensive and multidimensional process. In order to return to the position and policies of the ruling elite and the institutions of the Kurdistan Region, the researcher depends on the qualitative approach in the current study, which focuses on the political and social barriers to the nation-building process in the Kurdistan Region. The key inquiry is therefore: What are the political and social impediments to the process of nation-building in the Kurdistan Region? In order to respond to this question, this research takes into account a number of factors, including the partisan clash and civil war between the Kurdistan

Democratic Party and the Patriotic Union of Kurdistan, as well as the absence of a comprehensive national strategy that united the nation before it resulted in the emergence of two utterly distinct administrations in the Kurdistan Region. On the other hand, Kurdistan's nation-building efforts are hampered, according to the researcher, by the use of the two dialects policy, tribal culture, the fragility of civil society, the separation of the nation, and the predominance of foreign languages and cultures in private educational institutions. As a result of these barriers, there is a sharp divide between identity and common culture as well as a division between politics and culture. As a result, in order for the nation-building process in the Kurdistan Region to be successful, it must be kept as a unified political entity free from dual administration, the institution of forces, and the building of a unified language (standard language), while also requiring private educational institutions to promote Kurdish culture and language in their curricula. It means that the Kurdish language and culture must be emphasized in the curricula of private educational institutions.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە کوردییەکان.

کتێب.

١. بارزانی، مەسعود، (٢٠٢٠)، بۆ مێژوو، چاپی سێیەم، چاپخانەی رۆکسانا، هەولێر.

٢. جەمال، نەوزاد، (٢٠٠٩)، فەلسەفە و قەیران خوێندنەوەیەکی فەلسەفی بۆ کێشەکانی کورد، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر.

٣. حاجی، شۆڕش،(٢٠١٨)، ناسیۆنالیزمی کوردیی پەرچەکردار ناسیۆنالیزمی کوردیی و حیزبیی بەعس ڕووداوەکانی ١٩٦٣-٢٠٠٣، چاپخانەی ماد، تاران.

٤. حکیم، مراد، (٢٠٢٠)، ئایا کۆمەڵگەییەک هەیە بە ناوی کۆمەڵگەیی کوردیی؟، لە کتێبی (سیاسەت و کۆمەڵگە لە باشوری کوردستان)، ئینیستیتوتی سیاسەتی گشتی، هەولێر.

٥. حەکیم، مراد و ئەمیر، لەیلا، (٢٠٢٠)، کۆمەڵگەیی کوردستانی باشور لە نێوان یەکگرتووی و پەرتەوازەی دا، کتێبی (سیاسەت و کۆمەڵگە لە باشوری کوردستان)، ئینستیتوتی سیاسەتی گشتی، هەولێر.

٦. خدر، هیوا حاجی، (٢٠٢٠)، شار و خێڵ و دابەشبوونە ئێتنیکییەکان، لە کتێبی سیاسەت و کۆمەڵگە لە باشوری کوردستان، ئامادەکردنی (ئیحسان وەڵزی و موسڵح ئیروانی)، ئینستیتوتی سیاسەتی گشتی، هەولێر، ٢٠٢٠.

٧. خۆشناو، نەریمان عەبدوڵلا، (٢٠١٣)، زمانی ستانداردی کوردیی، چاپخانەی هێڤی، هەولێر.

٨. دی سمیس، ئەنتۆنی، (٢٠٠٤)، نەتەوەخوازی تیۆری و ئایدیۆلۆجی و مێژوو، و: هۆشیار عبدوالرحمان سیوەیلی، دەزگای ئاراس، هەولێر.

٩. ڕۆژهەڵاتی، زریان، (٢٠١٧)، کاریگەریی پێشمەرگە لە سەر برەندسازی نەتەوەیی کوردستان، کتێبی (سوپا و دەوڵەت)، ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر.

١٠. سابیر، رەفیق، (٢٠١٤)، بە ستاندارکردنی زمان و ئەلفوبێی کوردیی، چاپی دووەم، چاپخانەی تاران، تاران.

١١.سدیق، عەلی، (٢٠١١)، کێشەی زمانی ستانداری کوردیی، چاپخانی بینایی، سلێمانی.
١٢. سورخی، ڕەحیم، (٢٠١٧)، رۆڵی زمان لە نەتەوەسازییدا: تێڕوانینێک بۆ پرسی زمانی کوردیی، لە کتێبی (دەوڵەت و نەتەوە)، بڵاوکردنەوەی خانەی هزری کوردستان، بێ شوێن.
١٣. عوسمان، ئازاد، (٢٠١٣)، چاکسازی سیاسیی و ئابووری، چاپخانەی موکریانی، هەولێر.
١٤. عەزیز، سەردار، یاسین، بورهان، (٢٠١٧)، دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان لە ناوەوە بونیادنان لە دەرەوە دانپیانان، چاپخانەی کارۆخ، بێ شوێن.
١٥. عەلائەدین، دلاوەر عەبدوالعەزیز، (٢٠١٣)، نیشتمانسازیی و سیستەمی فەرمارەوایەتی خۆماڵی لە هەرێمی کوردستان، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.
١٦. عەلی، جەعفەر، (٢٠١٣)، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردیی، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر.
١٧. قادر، رزگار محمد، (٢٠٠٧)، لەپێناو کوردستانێکی نوێدا، چاپخانەی منارە، هەولێر.
١٨. قانع، مەریوان وریا، (٢٠٠٥)، ناسیۆنالیزم و سەفەر کورد لە دیاسپۆرا، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی.
١٩. قانع، مەریوان وریا، (٢٠١٢)، شوناس و ئاڵۆزی، چاپی دووەم، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.
٢٠. قانع، مەریوان وریا، (٢٠١٨)، کۆمەڵگە و غەریبەکانی، چاپخانەی ئەندێشە، سلێمانی.
٢١. قەرەداخی، عەتا، (٢٠٠٤)، چەمکی دەوڵەت و بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگەیی کوردیی دا، دەزگای ئاراس، هەولێر.
٢٢. کرمانج، شێرکۆ، (٢٠١٧)، شوناسی عێراق ململانێ نەتەوەیی و مەزهەبیەکان، چاپخانەی سەردەم، سلێمانی.
٢٣. لۆبۆن، گۆستاڤ، (٢٠١٨)، نەهێنی پێشکەوتنی نەتەوەکان، و: سەلاح سەعدی، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر.
٢٤. محەمەد، خەلیل ئیسماعیل، (٢٠٢١)، ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم لە نێوان راستی مێژوویی و هەڵکەوتەی جوگرافیاییدا، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.
٢٥. محەمەد، فەرهاد (٢٠١٣)، سیاسەتی حکومڕانی تیرۆژێک بۆ بونیادنانی نەتەوە، چاپخانەی گۆڤاری گوڵان، هەولێر.
٢٦. محەمەد، قارەمان نادر، (٢٠١٨)، لە بڕیاری ڕیفراندۆمەوە بۆ شازدەی ئۆکتۆبەر(توێژینەوەیەکی مێژووی سیاسیی)، دەزگای ستاندەر، هەولێر.
٢٧. مستەفا، عیرفان، (٢٠١٨)، بوونی نەتەوەی کورد، چاپی دووەم، چاپخانەی حەمدی، بێ شوێن.
٢٨. هۆبزباوم ئەوانی تر، ئیرک، (٢٠٠٤)، رهەندەکانی ناسیۆنالیزم، و: ئارام جەمال، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.
٢٩. وانچ، سۆفیا ئێزابێلا، (٢٠١٤) پەرەسەندنی شوناسی نەتەوایەتی کورد و ئەگەرەکانی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان، و: پ.ی.د. یاسین سەردەشتی، دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی.

نامەی ئەکادیمی و توێژینەوە.

١. عەباس، گەیلان، (٢٠٢١)، گەندەڵی لە عێراق و هەرێمی کوردستان (پێناس و فۆرم و شێواز، لێکەوتە و چارەسەر)، ژووری تویژینەوەی بزوتنەوەی گۆڕان، سلێمانی.
٢. محمد، غانم کریم، (٢٠٢٠)، سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا بۆ بەڕێوەبردنی تەنگەشەکانی عێراق

(تەنگەشەی ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم لە نێوان ساڵانی ٢٠٠٣-٢٠١٨) بە نموونە، کۆلێژی زانستە سیاسیییەکان، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

٣. پیرۆ، ئاشتی مەجید، (٢٠١٦)، هەڵسەنگاندنی ئەزموونی دیموکراسی لە هەرێمی کوردستان – عێراق، نامەی ماستەر بڵاونەکراوە، کۆلێژی یاسا و زانستە سیاسیییەکان، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

٤. حەسەن و محەمەد، هەژار خوداد و یادگار عەلی، (٢٠١٩) رۆڵی کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکان لە پرۆسەی تێگەیشتن لە زاری کرمانجی سەروو لای خوێندکارانی زانکۆی گەرمیان (توێژینەوەیەکی مەیدانییە)، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، زانکۆی ڕاپەڕین، ڕاپەڕین، بەرگی (٦)، ژمارە (١).

٥. سعید و ئەوانی تر، محمد عبدالفتاح حمە، (٢٠١٤)، زمانی ستاندارد، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، ژمارە (٤٥).

٦. شواني، رەفیق، (٢٠١٧)، لە دەستدانی زمان لە دەستدانی نەتەوەیە، گۆڤاری توێژەر، زانکۆی سۆران، ژمارەی تایبەت بە کۆنفرانسی زمانی دایک، سۆران.

٧. صالح و ئەوانی تر، (٢٠١٧)، سەنگەر یوسف، ڕەنگدانەوەی ناسنامەی نەتەوەیی لە قوتابخانە بیانیەکاندا، ئینستیتۆی توێژینەوە و گەشەپێدان-کوردستان،هەولێر.

٨. عبدالرحمان و سەعید، باخان سەرحەد و محمد مجید، (٢٠١٩)، ژەهری زمانی و کاریگەریی لە سەر ئاسایشی نەتەوەیی (زمانی کوردیی بە نموونە)، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، زانکۆی گەرمیان، کەلار، ژمارە (٣).

٩. عەلی، غازی، (٢٠٠٦)، پرۆژەی ستانداردکردنی زمانی کوردیی، گۆڤاری ئەکادیمی، کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، ژمارە (٤).

١٠. فەتاح، ئومێد رفیق و رسول، عابد خالد، (٢٠١٨)، پرۆسەی بە دامەزراوەییکردمی هێزی پیشمەرگە (هەنگا و ئاڵنگاریئاستەنگیەکان)، مجلة الدراسات السياسية و الامنية، مركز الدراسات المستقبلية، سليماني،مجلد١،عدد٢.

١١. نامیق، هێرش فاضل، (٢٠١٧) کاریگەریی هێرشی ڕێکخراوی دەوڵەتی ئیسلامی لە سەر بواری سەربازی هەرێمی کوردستان، نامەی ماستەر بڵاونەکراوە، کۆلێژی یاسا و ڕامیاری، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

١٢. ئەحمەد، موحەمەد ڕەحمان، (٢٠٢٢)، ئاڵنگاریئاستەنگەکانی گەشەپێدانی سیاسیی لە هەرێمی کوردستان-عێراق (لێکۆڵینەوەیەکی شیکاری ڕەخنەییە)، نامەی ماستەر بڵاونەکراوە، کۆلێژی زانستە سیاسیییەکان، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

گۆڤار و رۆژنامە و راپۆرت.

١. بارزانی، نێچیرڤان، (٢٣-٥-٢٠٢٢)، لە ڕێوڕەسمی دەرچوانی کۆلێژی سەربازی سێی قەلاچوڵان، رۆژنامەی هەولێر، ژمارە (٣٦٥٩).

٢. بریاری ژمار (١٩)، ساڵی (٢٠١٤)، پەرلەمانی کوردستان، تایبەت بە هێزەکانی پیشمەرگە، رۆژنامەی وەقایعی کوردستان، وەزارەتی داد، ژمارە (١٧٧).

٣. بەرزنجی، دانا عەلی ساڵح، (٢٠٢٢)، دیوە تاریکەکەی ئەزموونی حوکومڕانی لە هەرێمی کوردستان، گۆڤاری خاڵ، سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فکری، سلێمانی، ژمارە (٣٦).

٤. حسن، بکر کریم، (٢٥-١١-٢٠١٨)، ڕەوشی خوێندنی ناحکومی لە هەرێمی کوردستان، رۆژنامەی هەولێر،

ژماره (٢٩٧٢).باخەوان، عادل، (١٠-١٧-٢٠١٦) کەی مەحرومەکانی کوردستان یەکدەگرن، رۆژنامەی ڕووداو، ژماره (٤٢٨).

٥. عەبدوڵڵا، هەڵکەوت، (١٩٩٦)، هەڵوەستەیەک لە ئاست شەڕی نێوخۆی کوردستان دا، گۆڤاری رەهەند، نێوەندی رەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردیی، دانیمارک، ژماره (١).

٦. عەزیز، ئیبراهیم محەمەد، (٢٠٢٢)، چەقبەستویی پرۆسەی سیاسیی هەرێم و ئاییندەیەکی نادیار، گۆڤاری خاڵ، سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فکری، سلێمانی، ژماره (٣٦).

٧. عەلی، بەختیار، (٢٠٠٠)، سەدەی ناسیۆنالیزم، گۆڤاری رەهەند، نێوەندی رەهەند بۆ لێکۆڵینەوە، سلێمانی، ژماره (٩-١٠).

٨. قادر، پەرویز ڕەحیم، (٢٠١٧)، ئاسایشی ناسنامەی هەرێمی کوردستان لە چوارچێوەی دەوڵەتی سەربەخۆ دا، گۆڤاری شرۆڤە، سەنتەری دیراسات و توێژینەوە و ئەکادیمیای پارتی، هەولێر، ژماره (٢٦).

٩. قەرەداخی، عەتا، (١-٨-٢٠١٧)، کورد بەرەو دەوڵەت، گۆڤاری گۆڵان، هەولێر، ژماره (١١٣٢).

١٠. گوڵپی، عومەر، (٢٠٢٢)، هەرێمی کوردستان داهات و سامانی زۆر ئابووری و ئاییندەیەکی نادیار، گۆڤاری خاڵ، سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فکری، سلێمانی، ژماره (٣٦).

١١. محمد، کامەران، (٢٠٢٠)، کۆمەڵگەیی کوردیی لە نێوان سروشتی بوون و مێژووی بووندا، گۆڤاری خاڵ، سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فکری، سلێمانی، ژماره (٢٩).

١٢. وەزارەتی پەروەردە، (٢٠١٩)، پوختەی ئاماری قوتابخانە و خوێندنگە ناحکومییەکان لە هەرێمی کوردستان بۆ سالی (٢٠١٧-٢٠١٨)، داتای بڵاوکراوە، هەولێر.

١٣. حەمە، هاوڕێ حەسەن، (٢٠١٩)، ماددەی ١٤٠ی دەستوری عێراق لە نێوان ڕێگری حوکومەتی ناوەندی و کەمتەرخەمی کورد دا، گۆڤاری جۆرناڵ، ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان، سلێمانی، ژماره (٣٩).

١٤. وەزارەتی ناوخۆ، ڕێنمایی ژماره (٢)، ساڵی (٢٠٢٢)، ڕێنمایی دیاریکردنی شێواز و قەبارە و ڕەنگ و ڕەنگ و ناوەڕۆکی تابلۆی ئۆتۆمبێل لە هەرێمی کوردستان، رۆژنامەی وەقایعی کوردستان، وەزارەتی داد، هەولێر، ژماره (٢٨٠).

١٥. ئینستیتوتی پەی بۆ پەروەردە و گەشەپێدان، (٢٠١٩)، راپۆرتی هەڵسەنگاندنی ڕەوشی خوێندنی باڵا لە ماوەی کابینەی هەشتەم دا (٢٠١٤-٢٠١٨)، سلێمانی.

١٦. ئینستیتوتی پەی بۆ پەروەردە و گەشەپێدان، (٢٠١٩)، راپۆرتی هەڵسەنگاندنی ڕەوشی پەروەردە لە کابینەی هەشتەمی حوکومەتی هەرێمی کوردستان (٢٠١٤-٢٠١٨)، سلێمانی.

یاساکان.

١. یاسای حزبەکانی هەرێمی کوردستان - عێراق، (١٩٩٣)، ژماره (١٧).

یاسای وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی هەرێمی کوردستان – عێراق، (٢٠٠٨)، ژماره (١٠).

٢. یاسای زمانە فەرمییەکان لە هەرێمی کوردستان-عێراق، ساڵی (٢٠١٤)، ژماره(٦).

٣. یاسای وەزارەتی پیشمەرگە لە هەریمی کوردستان-عێراق، (٢٠٠٧)، ژماره (١٩).

سەرچاوەی ئەلیکترۆنیی.

١. ابراهیم، سەلام، (٢٠٢٠)، زینی وەرتێ خەونی چاکسازی و ڕێکخستنەوەی پێشمەرگەی لە گۆڕنا، ماڵپەری شەن، مێژووی سەردانیکردن، ٢٠-٨-٢٠٢٢، ٣dIYnXc/https://bit.ly .

٢. ددیداری رۆژنامەوانی وەزیری پێشمەرگە (شۆڕش ئسماعیل)، (٢٠٢٢)، مێژووی سەردانیکردن، ٥-٩-٢٠٢٢، ٣CYsLqZ/https://bit.ly .

٣. دەست پیش، حیسام، (٢٠١٧)، دەوڵەت بۆ کوردستان و حوکومەت بۆ هەمووان، ماڵپەڕی پێنوس، میژووی سەردانیکردن، ١١-٨-٢٠٢٢، ٣Qh٤fVV/https://bit.ly.

٤. دەقی ووتاری جێنین پلاسخارت لە ئەنجومەنی ئاسایش، (٢٠٢٢)، ماڵپەری ڕووداو، مێژووی سەردانیکردن، ٢٤-٨-٢٠٢٢، ٣dUhSfd/https://bit.ly .

٥. رەحمان، یاسین نادر، (٢٠٢٠)، تکایە وەزارەتی ڕۆشنبیری ئەم مەهزەلەی زانیاری گەیاندنە ڕابگرن، ماڵپەڕی شار پرێس، مێژووی سەردانیکردن، ٩-١٠-٢٠٢٢، ٣ytvMwi/https://bit.ly .

٦. رەفعەت، فازڵ حەمە و رەئوف، محمەد، (٢٠٢٠)، لامەرکەزی یاخود دوو هەرێمی، ماڵپەڕی درەو میدیا، مێژووی سەردانیکردن، ٢٣-٨-٢٠٢٢، ٣wlGCni/https://bit.ly .

٧. ڕەئوف، محمد، (٢٠١٨)، گوڵەخانە مانۆڕی سەربازی ئەکات، ماڵپەڕی درەو میدیا، مێژووی سەردانیکردن، ١٧-٨-٢٠٢٢، ٣bYGAL٩/https://bit.ly .

٨. ساڵح، عەلی حەمە، (٢٠٢٢،) وردەکاری رێککەوتنە مەترسیدارەکە، ماڵپەری نەوا، مێژووی سەردانیکردن، ٢٢-٨-٢٠٢٢، ٣PAQ٩O٠/https://bit.ly .

٩. شەوکەت، رزگار، پەروەردە لە قەیران دا، ماڵپەڕی نێگەتیڤ، مێژووی سەردانیکردن، ٢٧-٩-٢٠٢٢، https://bit. ٣Cecsp٧/ly .

١٠. عومەر، وەلید، پاندۆلی خێڵ و مۆدێرنە، ماڵپەڕی نێگەتیڤ، مێژووی سەردانیکردن، ١٧-١٠-٢٠٢٢، https://bit. ٣TanDoS/ly .

١١. عەزیز، سەردار، (٢٠٢١)، پێشمەرگە وەک پردی پێوەندیی کوردستان و دنیا، ماڵپەڕی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، مێژووی سەردانیکردن، ١٥-٨-٢٠٢٢، ٣EtHPMj/https://bit.ly .

١٢. قانع، مەریوان وریا، (٢٠١٩)، خێڵ یاخود پرۆسەی بەخێڵکردنەوە، ماڵپەڕی شار پریس، مێژووی سەردانیکردن، ١٩-١٠-٢٠٢٢،٣CFhHNI/https://bit.ly.

١٣. قەرەداخی، عەتا، (٢٠١٢)، کورد: گەڕانەوە لە نەتەوەوە بۆ خێڵ، ماڵپەری وتاری کورد، مێژووی سەردانیکردن، ٢٠-١٠-٢٠٢٢،٣DagbEO/https://bit.ly.

١٤. کۆنگرەی رۆژنامەوانی سەرۆکی حوکومەتی هەرێمی کوردستان (مەسرور بارزانی)، (٢٠٢٢)، مێژووی سەردانیکردن، ٢٣-٨-٢٠٢٢، لەم لینکە بەردەستە، ٣woIewu/https://bit.ly .

١٥. ماڵپەڕی درەو میدیا، (٢٠٢١)، دۆخی ئاسایش و پیشمەرگەی کوردستان لە راپۆرتێکی بەریتانیا دا، مێژووی سەردانیکردن، ١٧-٨-٢٠٢٢، ٣dDyJmA/https://bit.ly .

١٦. ماڵپەڕی فەرمی وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی،(٢٠٢١) مێژووی سەردانیکردن، ١-١٠-٢٠٢٢، ٣UThGxP/https://bit.ly .

١٧. وەرگیراوە لە فەلاح، شەریف، (٢٠٢١)، زمانی کوردیی لە قوتابخانە ناحکومییەکانی هەرێمی کوردستان بەرەو کوێ؟، ماڵپەڕی باس نیوس، مێژووی سەردانیکردن، ٢٦-٩-٢٠٢٢، ٣xTBaZt/https://bit.ly .

دووەم: سەرچاوە عەرەبیەکان.

کتێب.

١. اوزكيريملى، اوموت، (٢٠١٣)، نظريات القومية مقدمة نقدية، ت، معين الإمام، المركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، بيروت.

٢. دي سميس، انتوني، (٢٠١٤)، الرمزية والعرقية والقومية مقاربة الثقافية، ت: احمد الشيمي، مركز القومي للترجمة، القاهرة.

٣. غيلنر، ايرنست، (١٩٩٩)، الأمم والقومية، ت:د. مجيد الراضي، دار المدى للثقافة والنشر، دمشق.

٤. فيختة، يوهان غوتليب، (١٩٧٩)، خطابات الى الامة الالمانية، ت: د، سامي الجندي، دار الطليعة للطبع والنشر، بيروت.

٥. كلاستر، بيار، (١٩٨١)، مجتمع اللادولة، ت: د. محمد حسين دكروب، المؤسسة الجامعية الدراسات والنشر والتوزيع، بيروت.

نامەی ئەکادیمی و توێژینەوە.ا

١. ليازيد، ايدر، (٢٠١٥) المعوقات بناء الدولة الوطنية في العراق لفترة ما بعدة الغزو الانجلو امريكي ٢٠٠٣-٢٠١٤، رسالة ماجستير غير منشور، كلية الحقوق وقسم العلوم السياسية، جامعة مولود معمري- تيزي وزو، تيزي وزو.

سێیەم: سەرچاوە ئینگلیزییەکان.

کتێب

1. D. Smith, Anthony, (1991), National Identity, Published by Penguin Group, London.

2. Hippler, Cohen, (2005), Nation Building a Key Concept for Peaceful Conflict Transformation, T: Barry Stone, Published by Plato Press, London.

توێژینەوە.

3. Bahat, Anand Sing, (2021), Theories of Nation Building: An Analysis for Academicians and Nation Builders to Employ Nepal Army, Unity Journal, Prithvi Narayan Shah Research Center, Kathmandu, Volume 2.